

KS. PIOTR SZCZUR

ARETOLOGIA AGAPETYCZNA
KLEMENSA ALEKSANDRYJSKIEGO
W ZARYSIE

W literaturze światowej¹ daje się zauważyć szereg specyficznych ukierunkowań związanych z tematyką preferowanych badań poświęconych twórczości Klemensa Aleksandryjskiego. Pozycję uprzywilejowaną zajmują prace związane z szeroko rozumianą problematyką filozoficzną. W tym kręgu na czoło wysuwają się studia traktujące o relacji Klemensa do filozofii i kultury helleńskiej² oraz prace zajmujące się wpływem poszczególnych kierunków filozofii starożytnej na poglądy omawianego autora³ Kolejna grupa opracowań

KS. DR PIOTR SZCZUR – asystent Katedry Patrologii Greckiej Instytutu Historii Kościoła KUL; adres do korespondencji – e-mail: piotr.szczur@kul.lublin.pl.

¹ Zob. F. D r ą c z k o w s k i. *Aktualny stan badań nad Klemensem Aleksandryjskim*. CT 48:1978 z. 3 s. 175-177. Skróty według: *Encyklopedia Katolicka. Wykaz skrótów*. Oprac. przez J. Warmińskiego przy współ. E. Gigilewicza, R. Sawy. Lublin 1994.

² Z ważniejszych opracowań można wymienić: T. F i n a n. *Hellenism and Judeo-Christian History in Clement of Alexandria*. ITQ 28:1961 s. 83-114; J. M. S z y m u s i a k. *Klasycyzm Klemensa Aleksandryjskiego*. STV 9:1971 nr 1 s. 289-302; J. W o j t c z a k. *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”* STV 9:1971 nr 1 s. 263-288; J. B e r n a r d. *Klemens von Alexandria. Glaube, Gnosis, Griechischer Geist*. Leipzig 1974; J. P a ł u c k i. *Recepcja ideałów helleńskich w nauce Klemensa Aleksandryjskiego*. RTK 41:1994 z. 4 s. 5-27.

³ Z ważniejszych opracowań można wymienić: E. F. O s b o r n. *The Philosophy of Clement of Alexandria*. Cambridge 1957; S. R. C. L i l l a. *Middle Platonism, Neoplatonism and Jewish – Alexandrine Philosophy in the Terminology of Clemens of Alexandria's Ethics*. Roma 1961; E. A. C l a r k. *Clement's Use of Aristotle: The Aristotelian Contribution to Clement of Alexandria's Refutation of Gnosticism*. New York 1977; R. H o f f m a n n. *Ge-*

wiąże się z problemem gnozy, i to zarówno ortodoksyjnej jak i heterodoksyjnej, oraz ideałem doskonałego chrześcijanina, którym – według Aleksandryjczyka – jest gnostyk⁴ Na dalszym planie plasuje się problematyka biblijna⁵, pastoralna⁶ oraz chrystologiczna⁷ Podobnie można powiedzieć o problematyce moralno-etycznej, której poświęcono zdecydowanie mniej uwagi, szczególnie w badaniach pierwszej połowy XX wieku. Za poniekąd przełomowe pozycje dotyczące kręgu tych zagadnień należy uznać prace F. Drączkowskiego poświęcone fenomenowi ἀγάπη. Do najważniejszych w tej materii należą: *Agape w pismach Klemensa Aleksandryjskiego*⁸, *Kościół*

schichte und Praxis. Ihre prinzipielle Begründung durch Klemens von Alexandrien. Ein Beitrag zum spätantiken Platonismus. München 1979; C. M o r e s c h i n i. *L'esegesi del Fedro e il medioplatonismo.* KoinNap 14:1990 s. 29-39; V. A f o n a s i n. *Filosofija Klimenta Aleksandrijskogo.* Nowosibirsk 1997.

⁴ Z nowszych opracowań można wymienić: J. G r z y w a c z e w s k i. *Obraz gnostyka według „Stromatów” Klemensa Aleksandryjskiego.* VoxP 6:1986 z. 11 s. 543-554; F. D r a c z k o w s k i. *Gnoza w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego.* SACH 12:1996 s. 9-21; L. R i z z e r i o. *Clemente di Alessandria e la „φυσιολογία veramente gnostica” Saggio sulle origini e le implicazioni di un'epistemologia e di un'ontologia „cristiane”.* Leuven 1996; t e n ż e. *Foi, Gnosis, Dialectique, Logique: notes à propos de «Stromates» VIII de Clément d'Alexandrie.* StPatr 31:1997 s. 522-529; J. L. K o v a c s. *Concealment and Gnostic Exegesis: Clement of Alexandria's Interpretation of the Tabernacle.* StPatr 31:1997 s. 414-437.

⁵ Z ważniejszych opracowań można wymienić: J. M. N o r r i s. *The Functional New Testament of Clement of Alexandria.* Chicago 1942; P. M. B a r n a r d. *The Biblical Text of Clement of Alexandria in the Four Gospels and the Acts of the Apostles.* Nendeln–Lichtenstein 1967; M. M e e s. *Die Zitate aus dem Neuen Testament bei Klemens von Alexandrien.* Bari 1970; G. B r a m b i l l a s c a. *Citations de l'Écriture Sainte et des auteurs classiques dans le Προπρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας de Clément d'Alexandrie.* StPatr 11 (TU 108) 1972 s. 8-12.

⁶ Z ważniejszych opracowań można wymienić: G. B a r d y. *La spiritualité de Clement d'Alexandrie.* VS 39:1934 s. 81-104; G. B e k e s. *De continua oratione Clementis Alexandrini doctrina.* Roma 1942; F. B a r a v a l l e. *Il concetto di „Homoiosis Theo” in Clemente Alessandrino.* Torino 1952; J. P. B r o u d e h o u x. *Mariage et famille chez Clément d'Alexandrie.* Paris 1970; F. D r a c z k o w s k i. *Klemens Aleksandryjski – pedagog oświeconych.* AK 93:1979 s. 27-36; J. P a ł u c k i. *Chrystus Boski Lekarz w pismach Klemensa Aleksandryjskiego.* W: *Wczesnochrześcijańska asceza. Zagadnienia wybrane.* Red. F. Drączkowski, J. Pałucki. Lublin 1993 s. 15-34; t e n ż e. *Chrystus Nauczycielem Ludu Bożego w pismach Klemensa Aleksandryjskiego.* W: *Ewangelizacja w epoce patrystycznej. Zagadnienia wybrane.* Red. F. Drączkowski, J. Pałucki. Lublin 1994 s. 83-101.

⁷ Z ważniejszych opracowań można wymienić: V. E r m o n i. *The Christology of Clement of Alexandria.* JTS 5:1903 s. 123-126; M. P e l l e g r i n o. *La catechesi cristologica di Clemente Alessandrino.* Milano 1939; G. K r e t s c h m e r. *Jesus Christus in der Theologie des Klemens Alexandrinus.* Heidelberg 1950; F. D r a c z k o w s k i. *Szkic chrystologii Klemensa Aleksandryjskiego w świetle onomastyki pierwszej księgi „Pedagoga”* VoxP 4:1984 z. 6-7 s. 101-125.

⁸ Pelplin–Lublin 1980.

– *Agape według Klemensa Aleksandryjskiego*⁹ oraz *Agape istotą chrześcijaństwa według Klemensa Aleksandryjskiego*¹⁰ Wymieniony autor priorytetowo i nieomal wyłącznie koncentrował się na badaniu tekstów, w których pojawia się termin ἀγάπη oraz jego derywaty. Wyniki tych badań nie mogły jednak pretendować do miana badań globalnych związanych z nauką o miłości chrześcijańskiej. W związku z tym zrodziła się idea zbadania związków ἀγάπη z poszczególnymi sprawnościami moralnymi, na które wskazuje Klemens Aleksandryjski, a badań nad nimi nie przeprowadził wyżej wymieniony autor. Z tej racji niniejsze opracowanie stanowi kontynuację badań F. Drączkowskiego dotyczących cnót pozostających w bezpośrednich związkach z ἀγάπη. W wyniku tych badań wyłoniono grupę piętnastu cnót: πραότης (łagodność), χρηστότης (szlachetność), ὑπομονή (wytrwałość), ἀφθονία (wyzbycie się zawiści), ἀμισία (wyzbycie się nienawiści), ἀζηλία (wyzbycie się fałszywej ambicji), ἀμνησικακία (zapomnienie uraz), θεοσέβεια (bogobojuństwo, bojaźń Boża), δικαιοσύνη (sprawiedliwość), εὐποιία (dobroczynność), μαρτυρία (świadczenie), εἰρήνη (pokój), φιλανθρωπία (miłość do człowieka), φιλοξενία (gościnność), φιλοστοργία (czułość), pełniących funkcje pomocnicze w stosunku do ἀγάπη. Aleksandryczyk identyfikuje wzrost ἀγάπη, w pewnym sensie, z całym procesem doskonalenia chrześcijańskiego, dlatego naukę o wyżej wymienionych cnotach, związanych nierozdzielnie z istotą ἀγάπη, określono jako *aretologię agapetyczną*.

Osobnego opracowania doczekały się tylko cztery z wymienionych cnót: sprawiedliwość (δικαιοσύνη)¹¹, dobroczynność (εὐποιία)¹², świadczenie (μαρτυρία)¹³ i miłość do człowieka (φιλανθρωπία)¹⁴, jednak nie analizowano ich w kontekście ἀγάπη. Pozostałe cnoty nie zostały w pełni opracowane.

Uwagi o charakterze przyczynkowym i okazjonalnym dotyczące pozostałych cnót znajdujemy jedynie w opracowaniach o charakterze moralnym

⁹ Lublin 1983, 1996².

¹⁰ SPeIp 11:1980 s. 101-127.

¹¹ M. F a r a n t o s. *Die Gerechtigkeit bei Klemens von Alexandrien*. Bonn 1972.

¹² W. G r u b a. 'ΑΓΑΘΟΠΟΙΙΑ w pismach Klemensa Aleksandryjskiego. Lublin 1990 (mps BKUL).

¹³ D. W o w k. „Μαρτυρία” w „Stromatach” Klemensa Aleksandryjskiego. Lublin 1987 (mps BKUL); A. van den H o e k. *Clement of Alexandria on Martyrdom*. StPatr 26:1993 s. 324-341.

¹⁴ F. D r a c z k o w s k i. *Filantropia (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) – humanitaryzm chrześcijański według Klemensa Aleksandryjskiego*. RTK 43:1996 z. 4 s. 75-86.

i ascetyczno-mistycznym oraz biblijnym. Do najobszerniejszych (259 stron) prac tego typu należy monografia O. Pruneta pt. *La morale de Clément d'Alexandrie et le Nouveau Testament*¹⁵ Dość dużo informacji na interesujący nas temat znajdujemy w opracowaniu S. R. C. Lilla *Clement of Alexandria. A Study in Christian Platonism and Gnosticism*¹⁶ Pełny portret gnostyka przedstawił W. Völker w swej obszernej pracy (672 strony) *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*¹⁷ Pewna problematyka dotycząca aretologii agapetycznej u Klemensa występuje również w obszernej pracy (742 strony) A. Brontesi *La soteria in Clemente Alessandrino*¹⁸. Najwięcej informacji dotyczących poszczególnych cnót, jak i zagadnień związanych z ogólną doktryną Aleksandryjczyka występuje w pracach F. Drączkowskiego, z których należy wymienić: *Qua paideia Clemens Alexandrinus imbutus appareat in animadvertenda falsa gnosi*¹⁹, *Kościół jako szkoła Logosu w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego*²⁰, *Miejsce i rola bojaźni Bożej (φόβος) na drodze dążenia do doskonałości chrześcijańskiej według Klemensa Aleksandryjskiego*²¹, *„Miłować Boga całym umysłem” w interpretacji Klemensa Aleksandryjskiego*²², *Motywacja czynnej miłości bliźniego u Klemensa z Aleksandrii*²³, *Struktury semantyczne wyrazu παιδεία w dziele Klemensa Aleksandryjskiego ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ*²⁴, *Wychowawcza funkcja Prawa Starego Testamentu w koncepcji Klemensa Aleksandryjskiego*²⁵ Wśród prac dotyczących bezpośrednio αγάπη należy wymienić broszurę J. Grzywaczewskiego pt. *O miłości. Program formacji chrześcijańskiej św. Klemensa Aleksandryjskiego*²⁶ oraz jego artykuł *Agape dans la conception de Clément d'Alexandrie*²⁷ Należy nadmienić, że J. Grzywaczewski jest również autorem szeregu prac o modlitwie według Klemensa Aleksandryjskiego²⁸ Na koniec warto też dodać,

¹⁵ Paris 1966.

¹⁶ Oxford 1971.

¹⁷ Berlin 1952.

¹⁸ Roma 1972.

¹⁹ SACH 2:1980 s. 37-83.

²⁰ RTK 28:1981 z. 4 s. 137-143.

²¹ RTK 27:1980 z. 3 s. 21-30.

²² VoxP 8:1988 z. 15 s. 603-620.

²³ W: *Medytacja*. Red. W. Słomka. Lublin 1984 s. 133-147. Homo meditans 1.

²⁴ W: *Z zagadnień literatury greckiej*. Red. J. Pliszczyńska. Lublin 1978 s. 127-151.

²⁵ RTK 26:1979 z. 3 s. 17-30.

²⁶ Niepokalanów 1996.

²⁷ VoxP 11-12:1991-1992 z. 20-23 s. 185-193.

²⁸ *Modlitwa w duchu „agape” według Klemensa Aleksandryjskiego*. Lublin 1987 (mps BKUL); *Problem wysłuchania modlitwy u Klemensa Aleksandryjskiego*. VoxP 7:1987 z. 12-13 s. 165-173;

że sporo cennych refleksji i oryginalnych uwag znajdujemy w artykułach J. F. Procope *Morality and Manners in Clement's «Paidagogos»*²⁹ oraz H. I. Marrou *Morale et spiritualité chrétiennes dans le Pédagogue de Clément d'Alexandrie*³⁰

Bazę źródłową niniejszego opracowania stanowią dzieła Klemensa Aleksandryjskiego w wydaniu krytycznym O. Stählina i L. Früchtela³¹ Szczegółowej analizie poddano wszystkie wypowiedzi naszego autora, w których występował termin ἀγάπη w kontekście wyżej wymienionych cnót.

I. „CNOTY OSIĄGAJĄ SWOJĄ PEŁNIĘ W MIŁOŚCI”

Tytuł niniejszego paragrafu zaczerpnięty jest z wypowiedzi Klemensa Aleksandryjskiego³² umieszczonej w II *Stromacie*, której pełny tekst brzmi następująco:

Hymn do Chrystusa Króla Zbawiciela Klemensa Aleksandryjskiego przykładem modlitwy starochrześcijańskiej. VoxP 8:1988 z. 15 s. 621-628; *Modlitwa uwielbienia w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego.* HD 62:1993 z. 4 s. 19-23; *Istota modlitwy według Klemensa Aleksandryjskiego.* HD 62:1993 z. 3 s. 3-15; *O kontemplacji w ujęciu św. Klemensa Aleksandryjskiego.* Niepokalanów 1993; *O modlitwie. Rozważania w oparciu o teksty Klemensa Aleksandryjskiego.* Niepokalanów 1993; *Terminologia kontemplacji w dziełach Klemensa Aleksandryjskiego.* RTK 40: 1993) z. 4 s. 155-165; *Modlitwa błagalna w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego.* HD 63: 1994 z. 2 s. 13-24; *Modlitwa dziękczynna w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego.* HD 63: 1994 z. 1 s. 26-31; *Cechy kontemplacji chrześcijańskiej w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego.* STV 33:1995 nr 1 s. 161-171; *Prayer in the Spirit of Love. A Consideration of the St. Clement of Alexandria's View on Prayer in the Context of the Present Day World.* Friedelsheim 1996.

²⁹ StPatr 26:1993 s. 313-317.

³⁰ StPatr 2 (TU 64) 1957 s. 538-546.

³¹ C l e m e n s A l e x a n d r i n u s. *Eclogae Propheticae* (Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί). Ed. L. Früchtel. (GCS 17²). Berlin 1970 s. 137-155, 235; t e n Ź e. *Excerpta ex Theodoto* (Ἐκ τῶν Θεοδοῦτου καὶ τῆς ἀνατολικᾶς καλουμένης διδασκαλίας κατὰ τοὺς Οὐαλεντίνου χρόνους ἐπιτομαί). Ed. L. Früchtel. (GCS 17²). Berlin 1970 s. 105-133; 234-235; t e n Ź e. *Fragmente*. Ed. L. Früchtel. (GCS 17²). Berlin 1970; t e n Ź e. *Paedagogus* (Παιδαγωγός). Ed. O. Stählin. (GCS 12). Berlin 1936 s. 87-292; t e n Ź e. *Protrepticus* (Προτρεπτικός πρὸς Ἑλληνας). Ed. O. Stählin. (GCS 12). Berlin 1936 s. 3-86; t e n Ź e. *Quis dives salvetur?* (Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος). Ed. L. Früchtel. (GCS 17²). Berlin 1970 s. 159-191, 136; t e n Ź e. *Stromata* (Τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων Στρωματεῖς). I-VI. Ed. L. Früchtel. (GCS 52 [IS]). Berlin 1960; VII-VIII. Ed. L. Früchtel. (GCS 17²). Berlin 1970 s. 3-102, 231-234.

³² Zastosowane skróty tytułów dzieł Klemensa: Strom. – *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy* (Τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων Στρωματεῖς); Paed. – *Pedagog* (Παιδαγωγός); Protr. – *Zachęta Greków* (Προτρεπτικός

Czyż wymaga jeszcze dalszych wyjaśnień fakt, że cnoty pozostają ze sobą w ścisłej łączności (ἀντακολουθοῦσιν ἀλλήλαις αἱ ἀρεταί), gdy już wykazano, że wiara (πίστις) opiera się na skruszce (μετανοία) i na nadziei (ἐλπίδι), przezorność (εὐλάβεια) na wierze (ἐπὶ πίστει), a wytrwała (ἐπιμονή) uprawa etyczna (ἄσκησις) na nich wszystkich, w połączeniu z ćwiczeniem umysłowym (μαθήσει), osiągając swoją pełnię w miłości (εἰς ἀγάπην). Ta zaś uzyskuje doskonałość poprzez gnozę (τῇ γνώσει)³³.

W cytowanej wypowiedzi istotnym terminem jest czasownik ἀντακολουθέω, który znaczy „nawzajem sobie towarzyszyć”³⁴ Tłumacząc więc grecki tekst dosłownie, należałoby powiedzieć, że „cnoty nawzajem sobie towarzyszą” Jednakże tego rodzaju tłumaczenie nie oddaje w pełni treści kryjących się pod pojęciem ἀντακολουθέω. Czasownik ten składa się z dwóch członów: ἀντ(ι) – „naprzeciw”³⁵ i ἀκολουθέω – „towarzyszyć, iść z kimś lub za kimś; iść za czymś, kierować się czymś”³⁶ Analizowany przez nas czasownik wyraźnie zatem wskazuje na układ wzajemnego następstwa cnot³⁷

Po wstępnych wyjaśnieniach filologicznych należy zwrócić uwagę na fakt, że powyższa wypowiedź zawiera dwie ważne prawdy dotyczące Klemensowej nauki o cnocie³⁸ Po pierwsze, autor *Stromatów*, idąc za stoicką kon-

πρός Ἑλληνας); QDS – *Który człowiek bogaty może być zbawiony?* (Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος); EP – *Eklogi z pism prorockich* (Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί).

³³ Strom. II 45, 1: „Ὡς μὲν οὖν ἀντακολουθοῦσιν ἀλλήλαις αἱ ἀρεταί, τί χρὴ λέγειν, ἐπιδεδειγμένου ἤδη ὡς πίστις μὲν ἐπὶ μετανοία ἐλπίδι τε, εὐλάβεια δὲ ἐπὶ πίστει, καὶ ἢ ἐν τούτοις ἐπιμονή τε καὶ ἄσκησις ἅμα μαθήσει συμπεραιοῦται εἰς ἀγάπην, ἢ δὲ τῷ γνώσει τελειοῦται” Polskie teksty *Stromatów* cytuję w przekładzie J. Niemirskiej-Pliszczyńskiej: K l e m e n s A l e k s a n d r y j s k i. *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*. T. 1-2. Warszawa 1994. Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 282, 447.

³⁴ *Słownik grecko-polski*. Red. Z. Abramowiczówna. T. 1. Warszawa 1958 s. 198 (dalej cyt. Abramowiczówna I-IV); por. H. G. L i d d e l l, R. S c o t t. *Greek-English Lexicon*. Oxford 1961 s. 149: „to be reciprocally implied, of the virtues” (dalej cyt. Liddell-Scott).

³⁵ Abramowiczówna I s. 206.

³⁶ Abramowiczówna I s. 69; por. Liddell-Scott s. 52: „follow one, go after or with him; 2. of stars, follow in the diurnal rotation; II. metaphorically, follow, be guided by; obey; 2. follow the thread of a discourse; 3. of things, follow upon, to be consequent upon, consistent with; b. absolute, to be consequent”

³⁷ Por. P r u n e t. *La morale de Clément* s. 93: „L’acquisition de la vertu est progressive, réclame du temps et une patiente application, car ce n’est pas en un jour qu’elle s’acquiert”

³⁸ Mimo że Klemens obficie korzystał z nauki stoików, to jednak jego koncepcja cnoty istotnie różni się od koncepcji stoickiej. O tej różnicy pisze F. van der Grinten (*Die natürliche und übernatürliche Begründung des Tugendlebens bei Clemens Alexandrinus*. Roma-Bonn 1949 rozdz. I: *Stoische Autonomie und christliche Heteronomie, der wesentliche Unterschied zwischen dem stoischen und klementinischen Tugendbegriff* s. 1-34). W konkluzji rozdziału autor akcentu-

cepcją³⁹ współzależności i współistnienia wszystkich cnót⁴⁰, określa wyraźnie, że „cnoty pozostają ze sobą w ścisłej łączności” lub „towarzyszą sobie nawzajem” Oznacza to, że traktowanie poszczególnych cnót jako zupełnie odrębnych jednostek jest nie do przyjęcia w koncepcji Klemensa Aleksandryjskiego⁴¹ Innymi słowy, należy mówić o jednym procesie doskonalenia, w którym poszczególne cnoty są ogniwami jednego, nierozzerwalnego łańcucha⁴² Wynika z tego, że nie można mówić o doskonaleniu tylko jednej cnoty w oderwaniu od innych. Proces doskonalenia jest procesem zwrotnym i integralnym. Wzrost poszczególnych cnót następuje paralelnie bądź nie następuje wcale.

Dalsza prawda dotyczy rozumienia istoty cnoty⁴³ W powyższym tekście autor wylicza dziewięć cnót: wiara (πίστις), skrucha (μετάνοια), nadzieja (ἐλπίς), przezorność (εὐλάβεια), wytrwałość (ἐπιμονή), uprawa etyczna (ἄσκησις), ćwiczenie umysłowe (μάθησις), miłość (ἀγάπη) i gnoza (γνῶσις). Tradycyjne rozumienie cnoty jako stałej dyspozycji woli do czynienia dobra⁴⁴ nie pokrywa się z ujęciem Klemensowym, gdyż – generalnie

je, że sam fakt posługiwania się przez Klemensa terminami zaczerpniętymi z filozofii helleńskiej nie przeszkadza mu nadać swej nauce czysto chrześcijańskiej treści: „Klemens geht seine eigenen, gänzlich neuen Wege, die ihn bei der Benutzung der Philosophensprache vollkommen bestimmen. Wenn sich auch eine scheinbar weitgehende Übereinstimmung im Gebrauch der Begriffe feststellen lässt, so darf man sich doch nicht in die Irre führen lassen” (s. 34).

³⁹ Zdaniem niektórych uczonych wpływy stoickie bardziej uwypukliły się w doktrynie Klemensa niż platońskie i neoplatońskie. Por. J. H a s h a g e n. *Über die Anfänge der christlichen Staats- und Gesellschaftsanschauung*. ZKG 49:1930 s. 131-158 zwł. s. 149; G r i n t e n. *Die natürliche und übernatürliche* s. 109; M. P o h l e n z. *Klemens von Alexandrien und sein hellenisches Christentum*. „Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen” 3:1943 s. 103-180 zwł. s. 136; M. S p a n n e u. *Le stoïcisme des pères de l'Église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*. Paris 195 s. 222.

⁴⁰ D i o g e n e s L a e r t i u s. *Vitae Philosophorum* VII 125; P l u t a r c h. *Moralia* 1046 E-F (C h r y z y p. *Fragmenta moralia* 295; 299). Por. G. R e a l e. *Historia filozofii starożytnej*. Tłum. E. I. Zieliński. T. 3. Lublin 1999 s. 409-413; Strom. II 41, 1; 80, 2; VIII 30, 2.

⁴¹ Por. D r a c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 36-37.

⁴² Por. tamże s. 37.

⁴³ Fundament nauki o cnocie został położony już w Starym Testamencie. Następnie w dziełach pisarzy starożytnych pojawia się zagadnienie cnoty rozumianej niemal identycznie jak u chrześcijan. Por. F a r a n t o s. *Die Gerechtigkeit* s. 165: „Ausgehend von der Überzeugung, die Lehre von den Tugenden sei bereits im Alten Testament vorhanden und später von den griechischen Philosophen übernommen worden [por. Strom. II 78, 11], geht Klemens daran, die altgriechische Tugendlehre dem Rahmen der christlichen Offenbarung anzugleichen: die Tugendlehre ist nach ihm bei den alten Griechen die gleiche wie bei den Christen”

⁴⁴ S. O l e j n i k. *Teologia moralna*. T. 3. Warszawa 1988 s. 170: „Jego znaczenie [terminu „cnota”] konstytuują dwa elementy: wartość dodatnia i czynniki stałości. Mając na uwadze te

rzecz biorąc – w jego rozumieniu zakres cnoty jest o wiele szerszy. Zwróćmy uwagę na fakt, że w niniejszym wyliczeniu nasz autor do cnót zaliczył również proces uczenia się (μάθησις), który przecież wiąże się ze sferą intelektualną. Co więcej, takie wartości jak ἀγάπη czy γνῶσις również znalazły się w tym katalogu.

Aby sprawę wyjaśnić, odwołajmy się do Klemensowej definicji cnoty, która brzmi następująco:

Cnota jest dyspozycją duszy, będącą w zgodzie z Logosem przez całe życie⁴⁵

Ze względu na wagę powyższej wypowiedzi, która stanie się przedmiotem szczegółowej analizy, przytoczmy również oryginalny tekst grecki:

ἡ ἀρετὴ αὐτὴ διάθεσις ἐστὶ ψυχῆς σύμφωνος τῷ λόγῳ περὶ ὅλον τὸν βίον.

W omawianej definicji definiendum jest ἀγάπη, definiensem zaś jest rzeczownik διάθεσις, który przyjmuje następujące znaczenia: urządzenie, ustrój, porządek; kompozycja, o dziele sztuki; plan gmachu, temat malowidła; opis geograficzny; ret. wygłoszenie; testament, rozrządzenie majątnością; sprzedaż; stan fizyczny; usposobienie względem kogoś⁴⁶ Wyliczenie znaczeń orientuje nas, jak należy rozumieć termin „dyspozycja” Szczególne znaczenie mają pierwsze trzy rzeczowniki, którymi są: urządzenie, ustrój, porządek. Mamy więc znów do czynienia z terminem o bardzo szerokim znaczeniu. Dalsze dopowiedzenie, że ta „dyspozycja” dotyczy duszy, jest

elementy, można określić cnotę jako stałą dyspozycję wewnętrzną usprawniającą do moralnie dobrego działania”

⁴⁵ Paed. I 101, 2. Polskie teksty i księgi *Pedagoga* cytuję w przekładzie T. Putona: *Pedagog – Księga I Klemensa Aleksandryjskiego. Wstęp, tłumaczenie, komentarz*. Lublin 1977 (mps BKUL). Na temat stosunku cnoty do Logosu u Klemensa zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 280: „Man erkennt auf den ersten Blick, daß Clemens hier von der griechischen Ethik abhängig ist und daß ihn insonderheit der stoische Intellektualismus beeinflusst hat”

⁴⁶ Abramowiczówna I s. 527. Por. Liddell-Scott s. 394: „placing in order, arrangement; 2. disposition or composition in a work of art.; plan of a building; subject of a picture; representation in a play; in pl., word-painting; of geographical description; rhetorical art.; b. in oratory, delivery; 3. disposition of property, will, testament; 4. disposing of, sale; II. bodily state, condition; b. disposition towards persons; propensity; 2. generally, state, condition; 3. Grammarians, force, function”; G. W. H. L a m p e. *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford 1961 s. 347: „1. disposition, arrangement; of facial expression; 2. arrangement, ordering; in art. or rhetoric; 3. disposition, attitude; of will, purpose” (dalej cyt. Lampe).

bardzo istotnym i kluczowym określeniem. Rzeczownik ψυχή przybiera następujące znaczenia: życie, żywot; *metaforycznie o rzeczach*, drogi jak życie; *też pieszczotliwie*, życie, skarb, kochanie; dusza, która opuściła ciało, duch, widmo, widziadło, mara; dusza *niematerialna i nieśmiertelna*; osobowość *ludzka*, charakter; *w apostrofie*, dusza, istota; osoba, osobistość; *ogólnie* stworzenie, istota; *o różnych aspektach osobowości*, duch, męstwo, odwaga; serce, uczucie, skłonność; apetyt, łaknienie; poczucie moralne, moralność; rozum, rozsądek, intelekt; *o zwierzętach*, natura; dusza, siła ożywiająca, główny czynnik; *natchnienie pisarza; u filozofów przyrody, o pierwszej substancji, źródle życia i świadomości*; dusza świata *lub* wszechświata; niematerialny czynnik ruchu i życia; *u neoplatoników*, odbicie, obraz boskiego rozumu⁴⁷ Z wyliczeń tych wynika, że termin ψυχή należy również traktować szeroko. Dla rozpatrywania Klemensowej definicji cnoty szczególną wagę mają takie znaczenia rzeczownika ψυχή jak: życie, osobowość ludzka, charakter, istota, a nie tylko dusza w tradycyjnym rozumieniu. Tak więc cnota byłaby ustrojem, porządkiem całej osobowości ludzkiej.

Dalszym elementem rozważanej definicji jest termin συμφωνία, który przyjmuje następujące znaczenia: zgodność, współbrzmienie; *w muzyce* akord; harmonia, *o harmonii sfer; metaforycznie* harmonia, zgoda; *jednomyślność*⁴⁸ W powyższym wyliczeniu uwagę zwraca termin „jednomyślność” (zgoda), który jest definiensem ἀγάπη. Co prawda w definicji ἀγάπη Aleksandryczyk posłużył się terminem ὁμόνοια⁴⁹, ale z dalszego kontekstu omawianej definicji wynika, że zakresy semantyczne rzeczowników συμφωνία i ὁμόνοια w dużej mierze pokrywają się. Powyższe dociekania w znacznym stopniu wyjaśniają, dlaczego nasz autor wyliczył ἀγάπη w katalogu cnot.

⁴⁷ Abramowiczówna IV s. 670-671. Por. Liddell-Scott s. 2026-2027: „life; 2. metaphorical of things dear as life; II. in Homerus, departed spirit, ghost; III. the immaterial and immortal soul; IV the conscious self or personality as centre of emotions, desires, and affections; 2. of various aspects of the self; 3. of the emotional self, 4. of the moral and intellectual self. V Philosophical uses: 1. In the early physicists, of the primary substance, the source of life and consciousness; 2. the spirit of the universe; VI. butterfly or moth”; Lampe s. 1542-1553: „soul, id est vital principle in creatures”

⁴⁸ Abramowiczówna IV s. 176; por. Liddell-Scott s. 1689: „concord or unison of sound; 2. of two sounds only, musical concord, accord, such as the fourth, fifth, and octave; 3. harmonious union of many voices or sounds, concert; II. metaphorical, harmony, agreement; unanimity; concordance, of theory with observed fact; III. band, orchestra; symphonia; symphoniae et cymbala strepitusque”

⁴⁹ Zob. Strom. II 41, 2: „ἀγάπη δὲ ὁμόνοια ἂν εἴη τῶν κατὰ τὸν λόγον καὶ τὸν βίον καὶ τὸν τρόπον ἢ συνελόντι φάναι κοινωνία βίου ἢ ἐκτένεια φιλίας καὶ φιλοστοργίας μετὰ λόγου ὀρθοῦ περὶ χρῆσιν ἐταίρων”

Kontynuując analizę definicji cnoty, należy zwrócić uwagę na punkt odniesienia omawianych rzeczywistości, którym jest Logos – Jezus Chrystus. To dopowiedzenie jest bardzo istotne, ponieważ tak jak przy ἀγάπη całe odniesienie skierowane jest do Boskiej wspólnoty Trójcy Świętej⁵⁰, tak również przy ἀρετή mamy do czynienia z tą samą relacją. W dopowiedzeniu warto również zwrócić uwagę na fakt, że wyżej opisana dyspozycja winna być czymś stałym, czymś, według Klemensa, trwającym „przez całe życie”

Wracając do tekstu cytowanego na początku artykułu⁵¹, można w świetle powyższych rozważań wyjaśnić, dlaczego – zdaniem autora *Stromatów* – wszystkie wyżej wymienione cnoty „osiągają swoją pełnię w ἀγάπη” Wszystkie one bowiem służą budowaniu relacji harmonii (συμφωνία) i jedności z Boskim Logosem⁵² – relacji, którą gdzie indziej Klemens określa jako ὁμόνοια, czyli ἀγάπη⁵³

Analiza definicji cnoty pozwala lepiej zrozumieć, dlaczego nasz autor traktuje wszystkie cnoty jako ogniwa jednego, nierozdzielonego łańcucha. W istocie rzeczy wszystkie cnoty służą budowaniu zgody z Bogiem i z tej racji mogą być traktowane jako coś jednego. Wskazuje na to następująca wypowiedź Klemensa Aleksandryjskiego:

A więc może liczne cnoty (αἱ πολλοὶ ἀρεταί) są jedną (μία ἐστὶ) cnotą pod względem siły działania, jak również liczne są źródła ciepłoty i cierpienia? A cała obfitość cnót (πληθος δὲ τῶν ἀρετῶν), będąc pod względem rodzaju właściwie czymś jednym (ἓν), może staje się przyczyną czegoś jednego, to jest stanu szczęścia?⁵⁴

⁵⁰ Por. D r a c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 71-74.

⁵¹ Strom. II 45, 1.

⁵² Występujący tu chrystocentryzm jest stałą tendencją Klemensa, dostrzegalną w całej jego doktrynie. Zob. P e l l e g r i n o. *La catechesi christologica* s. 23: „La idea centrale che caratterizza il pensiero di Clemente e il suo Cristocentrismo”; G. Z a p h a r i s. *Le texte de l’Evangile selon saint Matthieu d’après les citations de Clément d’Alexandrie comparées aux citations des Pères et des Théologiens grecs du I^e au XVe siècle*. Gembloux 1970 s. 5: „Dans le Pédagogue comme dans les Stromates il tend de faire transparaitre le Christ à travers le Loi mosaïque et la pensée grecque”; G. L a z z a t i. *Introduzione allo studio di Clemente Alessandrino*. Milano 1939 s. 71: „Alla luce di tale scoperta e dell’idea centrale che caratterizza il pensiero di Clemente, il suo Cristocentrismo, è possibile la sistemazione del pensiero stesso e risalta il valore storico e speculativo del grande Alessandrino il quale” E. de F a y e. *Clément d’Alexandrie. Etude sur les rapports du christianisme et de la philosophie au I^e siècle*. Paris 1906 s. 271-272.

⁵³ Zob. Strom. II 41, 2: „ἀγάπη δὲ ὁμόνοια ἂν εἴη τῶν κατὰ τὸν λόγον καὶ τὸν βίον καὶ τὸν τρόπον ἢ συνελόντι φάναι κοινωνία βίου ἢ ἐκτένεια φιλίας καὶ φιλοστοργίας μετὰ λόγου ὀρθοῦ περὶ χρῆσιν ἐταίρων”

⁵⁴ Strom. VIII 31, 3: „μή τι οὖν αἱ πολλοὶ ἀρεταί μία ἐστὶ κατὰ δύναμιν καὶ τὰ θερμαίνοντα καὶ τὰ ἀλγύνοντα. καὶ τὸ πληθος δὲ τῶν ἀρετῶν κατὰ γένος ἐν τυγχάνον ἐνὸς αἴτιον γίνεται τοῦ εὐδαιμονεῖν”

Klemens, akcentując fakt jedności wszystkich cnót, bynajmniej nie traktuje ich jako monolitu. Fakt jedności i wewnętrznej spójności nie przekreśla indywidualnego rozpatrywania poszczególnych wartości⁵⁵ Cnoty, będąc jedną siłą, otrzymują, w zależności od okoliczności, różne nazwy. Kontynuując swój wykład na temat cnót, autor *Stromatów* pisze:

A gdybyśmy jeszcze nieco się zastanowili, to zauważymy, że cnota jest czymś jednym pod względem siły sprawczej (μία κατὰ δύναμιν ἐστὶν ἡ ἀρετή), ale zdarzy się jej, gdy występuje w różnych zakresach działania, raz otrzymać nazwę rozwagi (φρόνησιν), kiedy indziej umiarkowania (σωφροσύνην), wreszcie męstwa (ἀνδρείαν) lub sprawiedliwości (δικαιοσύνην)⁵⁶

Mówiąc o istnieniu wielu cnót, Aleksandryczyk nie przesądza faktu ich przypadkowego ułożenia. Jego zdaniem istnieje wewnętrzna zasada porządkująca wszystkie cnoty w harmonijny system. Występują tu relacje wzajemnej zależności i współtowarzyszenia. „W ten sposób cnoty (αἱ ἀρεταί) są w stosunku do siebie oparte (ἀντακολουθίαν) jedne na drugich (ἀλλήλαις)⁵⁷ i jedne w stosunku do drugich są przyczyną swej nierozdzielności (μὴ χωρίζεσθαι)”⁵⁸

Klemens w IV *Stromacie* dwukrotnie cytuje tekst św. Pawła, zaczerpnięty z Listu do Kolosan (3, 14)⁵⁹, w którym Apostoł Narodów stwierdza, że ἀγάπη jest więzią doskonałości (σύνδεσμος τῆς τελειότητος):

Jako więc wybrańcy Boży, uświęceni i ukochani, wdziejcie szatę współczucia (οἰκτιρμῶν) płynącego z głębi serca, szatę dobroci (χρηστότητα), pokory (ταπεινοφροσύνην), łagodności (πραότητα), wyrozumiałości (μακροθυμίαν). [...] na to wszystko wdziejcie miłość (τὴν ἀγάπην), która stanowi więź doskonałości (σύνδεσμος τῆς τελειότητος) [Kol 3, 12. 14]⁶⁰

⁵⁵ Por. D r a c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 37.

⁵⁶ Strom. I 97, 3: „εἰ γοῦν σκοποῖμεν, μία κατὰ δύναμιν ἐστὶν ἡ ἀρετή, ταύτην δὲ συμβέβηκεν τούτοις μὲν τοῖς πράγμασιν ἐγγενομένη λέγεσθαι φρόνησιν, ἐν τούτοις δὲ σωφροσύνην, ἐν τούτοις δὲ ἀνδρείαν ἢ δικαιοσύνην” Por. P l a t o. *Leges* XII 963 D; t e n z e. *Phaedo* 69 B-C; A r y s t o n z C h i o s. *Fragm.* 376, SVF I s. 86.

⁵⁷ Por. Strom. II 45, 1: „Ὡς μὲν οὖν ἀντακολουθῶσιν ἀλλήλαις αἱ ἀρεταί, τί χρὴ λέγειν, ἐπιδεδειγμένου ἤδη” Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 282, 447.

⁵⁸ Strom. VIII 30, 2: „οὕτως καὶ αἱ ἀρεταί ἀλλήλαις αἴτιαι τοῦ μὴ χωρίζεσθαι διὰ τὴν ἀντακολουθίαν”. Zob. V ö l k e r s. *Der wahre Gnostiker* s. 287-288.

⁵⁹ Zob. Strom. IV 55, 3; 66, 2-3.

⁶⁰ Strom. IV 55, 3: „ἐνδύσασθε οὖν, ὡς ἐκλεκτοὶ τοῦ θεοῦ, ἅγιοι καὶ ἀγαπημένοι, σπλάγχνα οἰκτιρμῶν, χρηστότητα, ταπεινοφροσύνην, πραότητα, μακροθυμίαν, ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις τὴν ἀγάπην, ὅ ἐστι σύνδεσμος τῆς τελειότητος [Kol 3, 12. 14]” Zob. M e e s. *Die Zitate aus dem Neuen Testament* t. 1 s. 160-161; t. 2 s. 211.

Analizując wykład Aleksandryjczyka na temat ἀγάπη, bez trudu można zauważyć, że w całości przyjmuje on powyższe stwierdzenie św. Pawła. Ἀγάπη w nauce naszego autora nie jest w relacji współrzędnej do innych cnót, lecz nadrzędnej⁶¹. Ze względu na swój szczególny charakter „więzi doskonałości” nie może być traktowana na równi z innymi cnotami, gdyż jest niejako osią, wokół której koncentrują się wszystkie inne wartości⁶².

Tę niezwykłą rangę, ważność i centralne znaczenie ἀγάπη autor *Stromatów* w rozmaity sposób eksponuje i wyraża. W tekstach, w których wymienia szereg różnych cnót, prawie zawsze na końcu, czyli jakby na szczycie, wymienia ἀγάπη, która zamyka proces doskonalenia⁶³, a więc stanowi „więź doskonałości”. Miłość chrześcijańska (ἀγάπη) „doskonali wszystko (τελειοῖ δὲ ἡ ἀγάπη)”⁶⁴ oraz „prowadzi do doskonałości (τελειοῖ δὲ ἡ ἀγάπη, ὡς προσῆκόν ἐστι)”⁶⁵. Dlatego nasz autor powtarza za św. Pawłem, że „miłość jest największa ze wszystkich [cnót] (μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη)”⁶⁶. Ἀγάπη zatem, zależna od bardzo wielu wartości intelektualnych i moralnych, wzrastając, staje się kwintesencją ich wszystkich⁶⁷.

Tak więc zasadą porządkującą i hierarchizującą wszystkie cnoty jest ἀγάπη. W niej bowiem, jak już wspomniano na początku niniejszego artykułu, „cnoty osiągają swoją pełnię”

II. ZRÓŻNICOWANIE ZWIĄZKÓW CNÓT Z ἀγάπη

Nawiązując do wypowiedzi Klemensa Aleksandryjskiego o uporządkowanym i hierarchicznym charakterze związku cnót z ἀγάπη, spróbujemy w niniejszym paragrafie odtworzyć różnorodność i złożoność systemu cnót. Szereg wypowiedzi Aleksandryjczyka wskazuje na to, że generalnie można mówić o trzech stopniach związku cnót z ἀγάπη. Pierwsza grupa cnót, którą Klemens omawia, jest do tego stopnia związana z ἀγάπη, że można mówić o związku tożsamości czy identyczności. Druga grupa opiera się na związku pochodzenia lub wynikania. Trzecia z kolei cechuje się dość dalekim stop-

⁶¹ Por. D r a c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 66.

⁶² Por. H. P r e i s k e r. *Das Ethos des Urchristentums*. Gütersloh 1949 s. 184.

⁶³ Zob. Strom. II 45, 1; 55, 3; IV 53, 1; VII 57, 4; EP 37, 1.

⁶⁴ Strom. II 55, 4; por. H e r m a s. *Pastor visio* III 8, 7.

⁶⁵ Strom. IV 53, 1. Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 500, 502.

⁶⁶ Por. Strom. IV 54, 1; QDS 38, 2; 1 Kor 13, 13.

⁶⁷ Por. D r a c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 66-67.

niem wyodrębnienia, który można określić jako związek towarzyszenia. W kolejnych trzech podparagrafach spróbujemy omówić powyższe relacje.

1. Związek tożsamości

Tekstem kluczowym dla przedstawianego zagadnienia jest następująca wypowiedź Klemensa Aleksandryjskiego, znajdująca się II *Stromacie*:

Miłość daje się poznać w sposób wieloraki: albo jako łagodność, albo jako szlachetność, albo jako wytrwałość, albo jako wyzbycie się zawiści, fałszywej ambicji czy nienawiści, albo jako zapomnienie uraz.

ἀγάπη δὲ πολλαχῶς νοεῖται διὰ πραότητος, διὰ χρηστότητος, δι' ὑπομονῆς, δι' ἀφθονίας καὶ ἀζηλίας, δι' ἀμισίας, δι' ἀμνησικακίας⁶⁸

W cytowanej wypowiedzi Klemensa należy zwrócić uwagę na wyrażenie πολλαχῶς νοεῖται – „daje się poznać w sposób wieloraki” Bardzo ważną rolę odgrywa tu czasownik νοέω, który może przyjmować następujące znaczenia: dojrzeć oczyma, zauważyć, dostrzec; pojąć, zrozumieć, poznać; myśleć, rozważać; przypuszczać, sądzić, mniemać; wymyśleć, uknuć, powziąć; zamierzać, zamyślać; znaczyć, mieć sens, o słowach⁶⁹ Użycie go wskazuje na fakt, iż powyższe wartości są tylko różnymi „rozpoznaniem” ἀγάπη. W istocie rzeczy ciągle chodzi o ἀγάπη, która ze względu na specyfikę okoliczności i warunków, w jakich występuje, przyjmuje różne formy działania, które rozpoznawane są jako inne wartości.

Drugim istotnym elementem wypowiedzi Aleksandryjczyka jest przysłówek πολλαχῶς, który może znaczyć: w różny sposób, różnorako, rozmaicie⁷⁰ Jest on bardzo ważny, ponieważ nie sprowadza modacji ἀγάπη do jednej czy dwóch, ale wskazuje na fakt, że jest ich bardzo dużo. Tak więc w stosunku do wymienionych cnót można używać terminu „pomocnicze” lub „modacyjne”, ponieważ stanowią wielorakie urealnienia chrześcijańskiej ἀγάπη. Dość istotną rolę odgrywa też przyimek διὰ, znaczący tyle co: przez, po-

⁶⁸ Strom. II 87, 2. W tekście tym daje się zauważyć wyraźny rezonans Pawłowej koncepcji miłości (por. 1 Kor 13). Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 491.

⁶⁹ Abramowiczówna III s. 211. Por. Liddell-Scott s. 1177-1178: „perceive by the eyes, observe; 2. perceive by the mind, apprehend; 3. think, consider, reflect; 4. consider, deem, presume to be so and so; II. think out, devise, conceive; 2. purpose, intend; III. cum inf., to be minded, intend; IV of words, bear a certain sense, mean”; Lampe s. 916: „A. think about, have in mind; B. apprehend spiritually; C. be understanding, be wise; D. mean, signify”

⁷⁰ Abramowiczówna III s. 576. Por. Liddell-Scott s. 1435: „in many ways”

przez⁷¹ Oznacza on, że to właśnie poprzez wymienione cnoty objawia się sama ἀγάπη. Wszystkie wartości wymienione po przyimku διὰ wskazują na różnorodność funkcji ἀγάπη, wobec której pełnią rolę służebną. Powyższe wyrażenie upoważnia też do wyciągnięcia wniosku, że wymienione cnoty są poniekąd tożsame z ἀγάπη; bez niej by nie istniały – istnieją tylko dzięki temu, że są modacjami ἀγάπη.

Opierając się na tej wypowiedzi można wyliczyć siedem cnót, które pozostają w związku tożsamości z ἀγάπη. Są to: łagodność (πραότης), szlachetność (χρηστότης), wytrwałość (ὑπομονή), wyzbycie się zawiści (ἀφθονία), wyzbycie się nienawiści (ἀμισία), wyzbycie się fałszywej ambicji (ἄζηλία), zapomnienie uraz (ἀμνησικακία).

Wypowiedź, w której jeszcze bardziej ten związek tożsamości jest uwypuklony, zawarta jest w IV *Stromacie* i brzmi następująco:

Jeśli Bóg jest miłością, także bogobożność jest miłością.

εἰ δὲ ἀγάπη ὁ θεός, ἀγάπη καὶ ἡ θεοσέβεια⁷²

W cytowanej wypowiedzi związek identyczności jest oczywisty, albowiem definiensem do pojęcia θεοσέβεια jest rzeczownik ἀγάπη.

Jak wynika z wyżej przytoczonych tekstów, Klemens Aleksandryjski osiem cnót utożsamia z ἀγάπη, mówiąc, że są one różnymi modacjami miłości chrześcijańskiej (πραότης, χρηστότης, ὑπομονή, ἀφθονία, ἀμισία, ἄζηλία, ἀμνησικακία) lub stawiając znak równości między nimi (θεοσέβεια).

Specyficznymi modacjami ἀγάπη są łagodność (πραότης) i szlachetność (χρηστότης), które Aleksandryczyk w swym katalogu wymienia na pierwszym miejscu. Idąc za myślą Pawłową, Klemens eksponuje prawdę o duchowym charakterze cnoty łagodności (πραότης), która jest owocem ducha⁷³ Cnota ta pełni bardzo ważną funkcję w budowaniu relacji społecznych⁷⁴ oraz stanowi integralną część procesu doskonalenia chrześcijańskiego⁷⁵ Jest rzeczą charakterystyczną, że autor *Stromatów* akcentuje aktualność cnoty łagodności (πραότης) jako najbardziej typowej i stosownej dla kobiet⁷⁶

⁷¹ Por. Abramowiczówna I s. 518-519; Liddell-Scott s. 388-389; Lampe s. 343-344.

⁷² Strom. IV 100, 5. Por. 1 J 4, 8. 16.

⁷³ Strom. IV 61, 1; por. Ga 5, 22-23.

⁷⁴ Strom. IV 66, 2; por. Kol 3, 12-13.

⁷⁵ QDS 3, 6; Strom. VII 64, 4-5; zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 358; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 460, 560, 584.

⁷⁶ Strom. IV 108, 3; QDS 34, 2.

Szlachetność (χρηστότης) w nauce Klemensa Aleksandryjskiego odnosi się przede wszystkim do Syna Bożego⁷⁷ Dobroć Logosu jest swoistą formą manifestacji ἀγάπη. Dziełem dobroci Boskiego Słowa jest zbawienie całej ludzkości⁷⁸ Kolejnym przejawem dobroci Syna jest przykazanie miłości, które zalecił swoim wyznawcom⁷⁹ Logos, jako Boski Pedagog, w swym działaniu umiejętnie łączy dobroć z surowością, którą stosuje wobec opornych⁸⁰ W relacjach międzyludzkich χρηστότης jawi się jako dobroć bądź jako pokora lub też jako łagodność czy wyrozumiałość. Kto praktykuje dobroczynność, tym samym nabywa cnotę szlachetności (χρηστότης)⁸¹ Cnota ta, ukierunkowana zawsze na dobro, oznacza zdolność do określenia i wyboru tegoż dobra. Dlatego nie jest ona sprawnością czysto wolitywną, lecz również zasadza się na formacji mądrościowej⁸².

Wytrwałość (ὕπομονή) w przeciwieństwie do χρηστότης wiąże się, zdaniem Klemensa, ze sferą pożądawczą i uczuciową, której siedliskiem jest serce jako źródło siły i mocy⁸³ Ta sfera jest w relacji służebnej do ἀγάπη, nadając jej dynamizm i siłę potrzebną do osiągnięcia stałej postawy. Warto przypomnieć, że również ἀγάπη jest definiowana jako „wytrwałość w przyjaźni i serdeczności”⁸⁴ Z tej racji wytrwałość (ὕπομονή) jest istotną modacją ἀγάπη, która ze swej natury buduje trwałą relację do Boga, relację jedności i zgody. Czynnikiem stymulującym wytrwałość (ὕπομονή) jest nadzieja (ἐλπίς), która poniekąd dostarcza motywacji ὑπομονή⁸⁵ Przedmiotem nadziei (ἐλπίς) są dobra obiecane przez Boga. Perspektywa

⁷⁷ Strom. V 6, 3; zob. H. B. T i m o t h y. *The Early Christian Apologists and Greek Philosophy. Exemplified by Irenaeus, Tertullian and Clement of Alexandria*. Assen 1973 s. 61-62, 68; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 80.

⁷⁸ Protr. 4, 4. Zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 4, 92, 126, 128, 133, 152, 200, 356-357; M e e s. *Die Zitate aus dem Neuen Testament* t. 1 s. 171; t. 2 s. 227.

⁷⁹ Strom. IV 95, 1. Zob. J 13, 34; Mt 5, 44; M e e s. *Die Zitate aus dem Neuen Testament* t. 1 s. 39, 191, 200; t. 2 s. 11, 70.

⁸⁰ Paed. I 98, 1. Zob. D r ą c z k o w s k i. *Szkic chrystologii* s. 123; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 259.

⁸¹ Strom. II 84, 5. Por. F i l o n A l e k s a n d r y j s k i. *De virtutibus* 82-84. Zob. A. van den H o e k. *Clement of Alexandria and His Use of Philo in the Stromateis. An Early Christian Reshaping of a Jewish Model*. Leiden 1988 s. 70.

⁸² Strom. VII 36, 1; VI 63, 2.

⁸³ Strom. IV 151, 1; Strom. IV 9, 4-5; por. Paed. I 67; Strom. II 39, 4. Zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 228, 482; H o e k. *Clement of Alexandria and His Use of Philo in the Stromateis* s. 76

⁸⁴ Strom. II 41, 2.

⁸⁵ Strom. IV 145, 1. Zob. M e e s. *Die Zitate aus dem Neuen Testament* t. 2 s. 121-122.

osiągnięcia tych dóbr skłania wierzącego do trwania w boskiej wspólnocie życia prowadzącej do upodobnienia (ὁμοίωσις) i zjednoczenia z Bogiem⁸⁶

Nasz autor tworzy w czasach prześladowań, kiedy męczeństwo było rzeczywistością dnia codziennego⁸⁷. Z tej racji ὑπομονή jest postawą przede wszystkim męczenników, którzy oddawali życie dla Chrystusa⁸⁸, oraz tych, którzy dawali świadectwo własnym życiem zgodnym z duchem ἀγάπη⁸⁹. Z tej racji wytrwałość (ὑπομονή) jest cechą wszystkich wierzących. Dlatego Klemens nazywa Kościół zespoleniem wytrwałości (ὑπομονή), radości (εὐφροσύνη), uwielbienia (εὐλογία) i dziękczynienia (εὐχαριστία). Prawdę tę rozwija stosując alegoryczną interpretację tekstu z Księgi Rodzaju (26, 8), opisującego zabawę Izaaka i Rebeki, której przyglądał się król Abimelek⁹⁰. Izaak jest symbolem radości, Rebeka – symbolem wytrwałości. Jest rzeczą charakterystyczną, że nasz autor łączy postawę wytrwałości w uciśkach z radością. Radosna wytrwałość jest cechą wszystkich wiernych – całego Kościoła. Wzorami wytrwałości (ὑπομονή) są prorocy Starego Testamentu: Eliasz, Elizeusz, Ezechiel, Jan Chrzciciel⁹¹ oraz Job⁹² i Daniel⁹³. Przyjaciel Boga cechuje się stałością charakteru, a „stałość charakteru także dąży w sposób usilny do upodobnienia się do Boga poprzez cierpliwość (δι' ὑπομονῆς) w praktykowaniu wolności od afektu”⁹⁴

Ἀγάπη ze swej natury jest duchowa (πνευματική). Jej wzrost powoduje stopniowe eliminowanie postaw przeciwnych miłości chrześcijańskiej (ἀγάπη), związanych ze sferą pożądawczo-gniewliwą⁹⁵. Te postawy Klemens Aleksandryjski określa za pomocą czterech rzeczowników, z których każdy opatrzony jest charakterystycznym *α* *privativum*. Wadami, które stoją w zdecydowanej opozycji do ἀγάπη, są: zawiść (φθόνος), fałszywa ambicja (ζήλος), nienawiść (μῖσος) i pamiętanie uraz (μνησικακία). Ἀγάπη dojrzewając uzdrawia nasze wnętrza⁹⁶, prowadząc do stanu wyzbycia się za-

⁸⁶ Strom. IV 46, 2. Zob. M e e s. *Die Zitate aus dem Neuen Testament* t. 1 s. 118-119, 125; t. 2 s. 128, 137.

⁸⁷ Por. D r a c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 108.

⁸⁸ Strom. VII 72, 2.

⁸⁹ Strom. IV 14, 1. Zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 440.

⁹⁰ Paed. I 21, 3-22, 3. Zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 39, 52, 54, 365.

⁹¹ Zob. Strom. IV 105, 4.

⁹² Zob. Strom. IV 106, 2-3.

⁹³ Zob. Strom. II 103, 3-4.

⁹⁴ Strom. II 103, 1.

⁹⁵ Por. D r a c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 111.

⁹⁶ Por. tamże.

wiści, wyzbycia się fałszywej ambicji, wyzbycia się nienawiści oraz zapomnienia uraz. O ile ἀγάπη buduje przez jedność, jako że jest jednomyślnością (ὁμόνοια)⁹⁷, o tyle powyższe wady wprowadzają podziały i rozbicie przez obmowę, zazdrość, fałszywą ambicję, fałszywą rywalizację; o ile ἀγάπη jest wspólnototwórcza (κοινωνική)⁹⁸, o tyle wymienione wady rozbijają wspólnotę przez złośliwość i nieżyczliwość; o ile ἀγάπη jest „wytrwałością w przyjaźni i serdeczności”⁹⁹, o tyle wymienione wady niszczą więzy przyjaźni i serdeczności przez gwałtowność, nienawiść i zawiść. W sumie więc zadaniem ἀγάπη jest likwidowanie powyższych schorzeń w życiu indywidualnym i społecznym. W ten sposób wyżej wymienione cnoty mają zdecydowanie charakter oczyszczający, tj. usuwający i likwidujący wszystkie działania i namiętności, które są niezgodne z duchem ἀγάπη.

Nietrudno zauważyć, że Klemens nawiązuje tu do wypowiedzi św. Pawła z Pierwszego Listu do Koryntian, w której działanie miłości (ἀγάπη) zostało określone w słowach „ἀγάπη nie zazdrości, nie szuka poklasku, nie unosi się pychą, [...] nie szuka swego, nie unosi się gniewem” (1 Kor 13, 4-5). Stanowisko Klemensa jest zbliżone do stanowiska św. Pawła, z tym że Aleksandryczyk wprowadza odrębne modacje wyżej wymienionych postaw, określając je jako odrębne cnoty.

Specyficzną modacją ἀγάπη jest bogobożność (θεοσέβεια). Nasz autor definiuje powyższą cnotę w słowach: „bogobożność jest miłością (ἀγάπη καὶ ἡ θεοσέβεια)”¹⁰⁰ Θεοσέβεια tłumaczona jest jako bogobożność, co sugeruje związek z bojaźnią Bożą (φόβος). Bojaźń Boża (φόβος), rozumiana jako *timor reverentialis*, stoi u początków programu doskonalenia ἀγάπη¹⁰¹ Oznacza ona postawę rozsądną, która przewiduje negatywne konsekwencje grzechu i tym samym skłania człowieka do podporządkowania się nakazom Bożym. Tak rozumiana bojaźń Boża (φόβος) jest początkiem mądrości¹⁰² Cały proces wzrostu ἀγάπη jest procesem upodabniania się (ὁμοίωσις) do Boga¹⁰³ Pobożność (θεοσέβεια) bierze Boga za nauczyciela, który uczy człowieka, jak upodobnić się do Absolutu¹⁰⁴ Człowiek

⁹⁷ Por. Strom. II 41, 2.

⁹⁸ Por. Strom. II 87, 2.

⁹⁹ Strom. II 41, 2.

¹⁰⁰ Strom. IV 100, 4-5.

¹⁰¹ Por. D r ą c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 43-50.

¹⁰² Strom. II 84, 1 (Prz 9, 10). Zob. D r ą c z k o w s k i. *Miejsce i rola bojaźni Bożej* (φόβος) s. 28-30.

¹⁰³ Por. D r ą c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 111.

¹⁰⁴ Protr. 86, 2. Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 581.

ze swej natury jest całkowicie ukierunkowany na Boga i stworzony do Jego poznania. Z tej racji cały proces upodabniania (ὁμοίωσις) do Boga jest procesem wzrostu pobożności (θεοσέβεια), który nie ma granic. W ostatecznej konsekwencji pobożność (θεοσέβεια) prowadzi do Boga, podobnie jak ἀγάπη, która jest θεοφοροῦσα καὶ θεοφορουμένη – do Boga prowadząca i od Boga pochodząca¹⁰⁵ Można więc mówić o identyczności funkcji pobożności (θεοσέβεια) i ἀγάπη.

2. Związek pochodzenia

W następnej grupie wypowiedzi podkreślony jest związek genetyczny poszczególnych cnót, które wywodzą się z ἀγάπη. Relacja ta jest różnorodnie nazywana przez Aleksandryczyka. W istocie rzeczy chodzi każdorazowo o związek wynikania. Mówiąc o cnocie dobroczynności (εὐποιία), Klemens określa następująco jej pochodzenie:

Z miłości bowiem wykwitają dobre czyny.

ὡς τῆς ἀγάπης βλαστανούσης εὐποιάν¹⁰⁶

Terminem, który w sposób istotny określa omawianą relację, jest czasownik βλαστάνω, który może przyjmować następujące znaczenia: kiełkować, wypuszczać pączki, rosnać, o roślinach; metaforycznie wystrzelić, ukazać się; o dzieciach, przyjść na świat; wydawać, rodzić¹⁰⁷ We wszystkich wymienionych tu znaczeniach związek pochodzenia jest określony jasno i jednoznacznie. Dobroczynność chrześcijańska (εὐποιία) wyrasta albo – mówiąc poetycko – „wykwita” z ἀγάπη.

W dwóch następnych wypowiedziach Aleksandryczyka związek wynikania nie jest tak oczywisty jak w powyższej, z uwagi jednak na całą logikę i dalszy kontekst wypowiedzi jest on w nich *implicite* zawarty. Pierwsza z nich dotyczy postawy świadczenia, którą Klemens określa terminem μαρτυρία. Na ten temat pisze co następuje:

¹⁰⁵ Zob. Strom. VI 104, 1.

¹⁰⁶ QDS 28, 4. Polskie teksty *Quis dives salvetur* cytuję w przekładzie J. Czujka: *Który człowiek bogaty może być zbawiony?* Kraków–Ząbki 1995. Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 296.

¹⁰⁷ Abramowiczówna II s. 427-428. Por. Liddell-Scott s. 317: „bud, sprout, grow; 2. metaphorical in Poets, shoot forth, come to light; of children, to be born; II. causal, make to grow, produce, propagate”; Lampe, s. 298: „1. transitive, make to grow, produce; metaphorically, of the fruits of virtues etc; 2. intransitive, shoot forth, bud, sprout”

Widzisz zatem, jak świadczenie wynika z miłości.

ὁρᾶς δι'ἀγάπην διδασκομένην μαρτυρίαν¹⁰⁸

Terminem, który określa tę relację, jest czasownik διδάσκω, który przyjmuje następujące znaczenia: nauczyć *kogoś czegoś*; *med.* uczyć się, kazać uczyć *kogoś*, oddać na naukę; wskazywać *na coś*; wyjaśniać, wykazywać, udowodniać; przedstawiać, wystawiać¹⁰⁹ W grupie podanych znaczeń można dopatrzeć się określeń, które wskazują na moralne wynikanie μαρτυρία z ἀγάπη.

Trzeci tekst z grupy cytowanych wypowiedzi określa związek wynikania sprawiedliwości z ἀγάπη w następujących słowach:

Dla człowieka doskonałego sprawiedliwość nie polega na zobowiązaniach obywatelskich ani na zakazach prawnych, lecz wyrasta u niego z działania, wywołanego przez własny impuls i z miłości do Boga.

τῷ τελείῳ γὰρ οὐκ ἐν συμβολαίοις πολιτικοῖς οὐδὲ ἐν ἀπαγορεύσει νόμου, ἀλλ'ἐξ ἰδιοπραγίας καὶ τῆς πρὸς θεὸν ἀγάπης ἡ δικαιοσύνη¹¹⁰

W przedstawionej wypowiedzi kluczowe znaczenie ma przyimek ἐξ (ἐκ), który oznacza m.in.: od, z¹¹¹ Cała logika wypowiedzi wskazuje na to, że w cytowanym tekście należałoby dodać wyraz „pochodzi”, „wyrasta”, co też uczyniła tłumaczka oryginalnego tekstu greckiego Στρωματεῖς Klemensa Aleksandryjskiego.

Obok związku tożsamości, jaki charakteryzuje osiem wcześniej wymienionych cnót, Klemens Aleksandryjski wprowadza związek wynikania, który występuje przy dalszych trzech cnotach. Są nimi: dobroczynność (εὐποιία), świadczenie (μαρτυρία, μαρτύριον) i sprawiedliwość (δικαιοσύνη). W kilku wypowiedziach naszego autora został zaakcentowany związek genetyczny wymienionych cnót, które wywodzą się z ἀγάπη. Pokrewieństwo to zostało różnorodnie określone przez Aleksandryjczyka: „do-

¹⁰⁸ Strom. IV 46, 1. Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 535-536.

¹⁰⁹ Abramowiczówna I s. 567. Por. Liddell-Scott s. 421-422: „*instruct* a person, or *teach* a thing; *teach oneself*, *learn*; but usu, *have one taught* or *educated*, especially of a father; Pass., *to be taught*, *learn*; 2. cum gen., *indicate*, *give sing of*; II. absolute, *explain*; *show by argument*, *prove*”; Lampe, s. 365: „I. *teach*; of Christ; 2. *demonstrate*, *give proof of*; 3. *give directions or orders*”

¹¹⁰ Strom. VI 125, 6. Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 466-467, 496.

¹¹¹ Por. Abramowiczówna II s. 49-50. Por. Liddell-Scott s. 498-499.

broczyność wykwita z miłości”¹¹²; „świadczanie wynika z miłości”¹¹³; „sprawiedliwość wyrasta z miłości”¹¹⁴

Pierwsza z wyżej wymienionych cnót – εὐποιία w głównej mierze przysługuje samemu Bogu, który ze swej natury jest dobry i wszystkim nieustannie świadczy dobro¹¹⁵. Dobroczynność (εὐποιία) Boga jest odwieczna, jak sam Bóg jest odwieczny, zawsze ta sama w stosunku do wszystkich ludzi, stosująca tę samą miarę bez względu na okoliczności i warunki¹¹⁶. Z tej też racji wszelkie dobro, które dokonuje się w świecie, ma swoje źródło w Bogu¹¹⁷. Jej zakres dotyczy przede wszystkim dóbr duchowych, które przyczyniają się do wzrostu duchowego bliźnich¹¹⁸. Wszelkie dobre działanie dotyczące spraw duchowych i materialnych uzyskuje swój dynamizm dzięki miłości (ἀγάπη)¹¹⁹. Poprzez dobre działanie (εὐποιία) człowiek upodabnia się do Boga, który ze swej natury jest dobroczynny¹²⁰. Dlatego εὐποιία ze swej istoty prowadzi do upodobnienia się (ὁμοίωσις) do Boga, podobnie jak ἀγάπη.

Miłość chrześcijańska (ἀγάπη), która jest całkowicie ukierunkowana na Boga, uzdalnia wiernych do świadczenia o prawdziwości nauki Chrystusowej¹²¹. Świadczenie doskonałe dokonuje się przez świadectwo (μαρτυρία) życia zgodnego z duchem doskonałej ἀγάπη¹²². To świadectwo (μαρτυρία) życia

¹¹² QDS 28, 4.

¹¹³ Strom. IV 46, 1.

¹¹⁴ Strom. VI 125, 6.

¹¹⁵ Strom. VI 104, 3. Zob. G r u b a. 'ΑΓΑΘΟΠΟΙΙΑ s. 114-115; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 80.

¹¹⁶ Por. Strom. VI 64, 1. Zob. G r u b a. 'ΑΓΑΘΟΠΟΙΙΑ s. 115; F a r a n t o s. *Die Gerechtigkeit* s. 35, 51; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 80.

¹¹⁷ Strom. VI 158, 2-3.

¹¹⁸ Strom. II 96, 4. Zob. G r u b a. 'ΑΓΑΘΟΠΟΙΙΑ s. 117; H o e k. *Clement of Alexandria and His Use of Philo in the Stromateis* s. 70, 110, 112; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 487. Por. Paed. I 92, 2.

¹¹⁹ Strom. IV 135, 1-4. Na temat motywów dobrego działania (εὐποιία) zob. W. G r u b a. *Inspiracje helleńskie w koncepcji dobroczynności Klemensa Aleksandryjskiego*. W: *Veritatem facientes. Księga Pamiątkowa ks. prof. F. Greniuka*. Red. J. Nagórny, J. Wróbel. Lublin 1997 s. 199-218.

¹²⁰ Strom. VII 13, 2. Zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 9, 28, 36, 41, 43, 553; M e e s. *Die Zitate aus dem Neuen Testament* t. 2 s. 229; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 451.

¹²¹ Strom. IV 43, 4. Zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 95, 531; G r u b a. 'ΑΓΑΘΟΠΟΙΙΑ s. 208; M e e s. *Die Zitate aus dem Neuen Testament* t. 1 s. 151; t. 2 s. 187; H. O s t r o w s k i. *Wiara a męczeństwo w „Dywanach” Klemensa Aleksandryjskiego*. *VoxP* 8:1988 z. 15 s. 630; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 575; D r ą c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 110.

¹²² Strom. IV 15, 3. Por. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 531-532;

Klemens Aleksandryjski stawia najwyżej. Może się zdarzyć, że Bóg zażąda „świadczenia krwią” Doskonała miłość (ἀγάπη) gotowa jest w każdej chwili na oddanie życia Bogu¹²³ Co więcej, człowiek doskonale miłujący Boga pragnie połączyć się z Nim – pragnie odejść z tego świata¹²⁴ Klemens akcentuje, że doskonała ἀγάπη nie sięga po „świadectwo krwi” poprzez prowokację¹²⁵ lub pochopne narażanie się na śmierć¹²⁶ Taka postawa nie ma pełnego walurowości świadczenia, lecz bardziej identyfikuje się z brawurą i zuchwałością¹²⁷ W wykładzie Aleksandryjczyka μαρτυρία – świadczenie jest cnotą, czyli „dyspozycją duszy”¹²⁸, która całym swym postępowaniem świadczy o prawdziwości nauki Chrystusowej i w każdej chwili jest gotowa oddać życie w imię tegoż świadczenia¹²⁹ „Męczeństwo krwi” człowieka, który nie osiągnął doskonałej ἀγάπη, stawia nasz autor niżej od świadczenia życia gnostyka, który osiągnął doskonałą ἀγάπη i według niej postępuje na co dzień¹³⁰ Przy-

„Come ognuno vede, Cl. Al. sostiene che la confessione verso Dio è testimonianza (μαρτυρία), che è legata soprattutto alla obbedienza dei comandamenti; è dunque testimonianza di obbedienza, che può includere, a secondo delle circostanze, tanto la apologia, quanto il martirio del sangue; tutto ciò però è secondario o circostanziale: l'essenziale è l'obbedienza per amore (cf. Strom. IV 15, 5; 6, 1)” Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 575.

¹²³ Strom. IV 41, 1. Por. P r u n e t. *La morale de Clement d'Alexandrie* s. 168: „Mais le Gnostique saint aussi en faire une demonstration eclatante de vertus positives. Il est avant tout l'occasion de donner la preuve suprême de l'amour pour Dieu et le Logos, d'attester par le sang la vérité de l'évangile”. Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 566-567.

¹²⁴ Por. Flp 1, 21.

¹²⁵ D r ą c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 109. Por. Strom. IV 76, 1-2; 77, 1; VII 66, 3; H o e k. *Clement of Alexandria on Martyrdom* s. 340: „On the other hand, he openly urged people not to seek trouble, not to challenge the authorities and not to attract attention by provocation”

¹²⁶ Strom. IV 17,1. Por. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 416: „Questo non significa che noi dobbiamo cercare il martirio in modo inconsulto; anche noi abbiamo alcuni, nostri solo di nome, che vanno all'assalto della morte: questa e morte per odio contro il Creatore, non martirio” Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 576; H o e k. *Clement of Alexandria on Martyrdom* s. 330.

¹²⁷ Por. D r ą c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 109.

¹²⁸ Paed. I 101, 2.

¹²⁹ D r ą c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 110: „Agape gnostyka, ukierunkowana całkowicie na doskonałą miłość Bożą, do niej prowadząca, z nią zespalająca i łącząca, w miarę wzrostu i doskonalenia zwiększa swój dynamizm i siłę motoryczną uzdalniając doskonałego chrześcijanina do dawania doskonałego świadczenia Chrystusowi całym swym życiem pod każdym względem upodobnionym do życia Chrystusa”

¹³⁰ Zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 535: „Ha consentio di distinguere tre tipi di martirio, due imperfetti l'altro perfetto: il martirio di chi confessa davanti al tribunale dopo una vita di peccati; il martirio, di chi confessa con speranza e timore, avendo già in precedenza testimoniato il Signore con una vita buona: il martirio gnostico perfetto o di carità” Por. Strom. IV 75, 1-2.

jaciel Boga przez miłość (ἀγάπη) staje się świadkiem doskonałym, świadczenie bowiem pełny swój walor zyskuje dzięki doskonałej miłości (ἀγάπη τελεία)¹³¹

Z ducha ἀγάπη wypływa właściwie rozumiana sprawiedliwość (δικαιοσύνη) chrześcijańska. Jej cechą wyróżniającą jest element równości i równowagi, którego symbolem jest równość wszystkich boków kwadratu¹³² Sprawiedliwość (δικαιοσύνη) dotyczy wszystkich dziedzin życia, tzn. odnosi się do posługiwania się słowem, do pełnionych czynów, obejmuje unikanie zła, jak i czynienie dobra¹³³ Z tej racji Klemens określa sprawiedliwość (δικαιοσύνη) wprost jako „równowagę i pokój życia”¹³⁴ Owocem równowagi jest pokój¹³⁵ Prawdziwy pokój wypływa ze stanu zgodności z Bogiem (ὁμόνοια). Tylko człowiek w pełni zjednoczony z myślą Bożą może być prawdziwie sprawiedliwy¹³⁶ Owa zgoda z Bogiem (ὁμόνοια) jest istotną cechą ἀγάπη. W ten sposób δικαιοσύνη i ἀγάπη są do siebie zbliżone ze względu na ten sam cel, jakim jest zgoda (ὁμόνοια) z Bogiem i bliźnimi. Tak więc bez bazy ἀγάπη nie do pomyślenia jest autentyczna sprawiedliwość (δικαιοσύνη) chrześcijańska, dlatego też w zakres sprawiedliwości (δικαιοσύνη) wchodzi również dobroczynność chrześcijańska¹³⁷

Sprawiedliwość (δικαιοσύνη) Hebrajczyków cechował pewien minimalizm, ograniczający ją do litery Prawa. Klemens Aleksandryjski przypomi-

¹³¹ Strom. IV 130, 5. Zob. H. O s t r o w s k i. *Funkcja denotatywna zespołu semantycznego πίστις w „Dywanach” Klemensa Aleksandryjskiego*. Lublin 1986 s. 173; t e n ż e. *Wiara a męczeństwo* s. 630; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 450, 567-568; D r ą c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 110.

¹³² Strom. VI 102, 4. Zob. F a r a n t o s. *Die Gerechtigkeit* s. 34, 54, 207, 214; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 465.

¹³³ Tamże.

¹³⁴ Strom. IV 161, 2. Por. F. Q u a t e m b e r. *Die christliche Lebenshaltung des Klemens von Alexandrien nach seinem Pädagogus*. Wien 1946 s. 120: „Dem Stoiker ist also die Tugend weiter nichts als ein vernunftgemäßes Handeln, die Sünde vernunftwidriges Handeln. Das Ziel, das er mit der Tugendübung anstrebt, ist der ungestörte Seelenfriede. Das Motiv, warum er die vernunftwidrige Handlung, die Sünde, meidet, ist dementsprechend der Wunsch, Ärger und Unruhe zu vermeiden, also ein rein egoistisches Motiv. Der Stoiker übt die Tugend aus Selbsterhaltungstrieb. Ganz wo anderes liegt das Ziel der Tugend für Klemens. Nach ihm strebt der Christ auch die Ruhe, die Glückseligkeit an, aber nicht die stoische, die in der inneren Harmonie besteht, sondern die, welche im ewigen Besitze Gottes im Himmel oben besteht. Über sich hinaus weist Klemens den Christen auf Gott hin” Zob. H o e k. *Clement of Alexandria and His Use of Philo in the Stromateis* s. 191-192; V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 467, 514-515.

¹³⁵ Tamże.

¹³⁶ Tamże.

¹³⁷ Strom. VI 60, 3.

na, że sprawiedliwość (δικαιοσύνη) taka nie jest wystarczająca dla uczniów Chrystusa. Cytując słowa z Ewangelii Mateusza: „Jeśli wasza sprawiedliwość (δικαιοσύνη) nie będzie większa niż uczonych w Piśmie i faryzeuszów, nie wejdziecie do królestwa niebieskiego”¹³⁸, wyjaśnia, że sprawiedliwość (δικαιοσύνη) wyżej wymienionych „polega tylko na powstrzymaniu się od złych czynów”¹³⁹. Sprawiedliwość (δικαιοσύνη) chrześcijańska obejmuje również wszystkie czyny wchodzące w zakres miłosierdzia chrześcijańskiego¹⁴⁰. Źródłem i początkiem wszelkiej sprawiedliwości (δικαιοσύνη) jest sprawiedliwość (δικαιοσύνη) Boża. Cały świat został według niej uporządkowany¹⁴¹. Zasady prawdziwej sprawiedliwości (δικαιοσύνη) zostały objawione w Piśmie świętym, szczególnie w Ewangelii¹⁴². Droga do prawdziwej sprawiedliwości (δικαιοσύνη) otwarta jest dla wszystkich ludzi bez wyjątku¹⁴³. Kto ją posiadał, przyczynia się skutecznie do budowania królestwa Bożego na ziemi, królestwa pokoju, ładu i zgody.

3. Związek towarzyszenia

W trzeciej, ostatniej grupie znalazły się cnoty, które zbliżone są wartością do ἀγάπη poprzez podobieństwo działań i zachowań. Relację tę Klemens różnie nazywa. Niekiedy mówi, że cnoty są siostrami ἀγάπη, jej towarzyszkami lub są jej służebnicami. W grupie tej znalazły się m.in. takie cnoty jak miłość do człowieka (φιλανθρωπία) i czułość (φιλοστοργία). O relacji tych cnót do ἀγάπη pisze Aleksandryczyk następująco:

Miłość do człowieka, z której bierze początek czułość, jest przyjacielskim traktowaniem ludzi; a czułość jest szczególną umiejętnością świadczenia miłości przyjaciołom lub bliskim. One obydwie są towarzyszkami miłości chrześcijańskiej.

¹³⁸ Mt 5, 20; por. Strom. III 33, 3.

¹³⁹ Strom. VI 164, 2. Zob. F a r a n t o s. *Die Gerechtigkeit* s. 151.

¹⁴⁰ Zob. Strom. VI 103, 2; IV 99, 2; VII 69, 7. Por. określenie pojęcia sprawiedliwości u Chryzypa – *Fragmenta moralia* 262 (SVF III s. 63); F a r a n t o s. *Die Gerechtigkeit* s. 142: „Die wahre Gerechtigkeit ist das Geben, nicht das Nehmen und Besitzen” Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 466.

¹⁴¹ Strom. V 141, 1. Por. F a r a n t o s. *Die Gerechtigkeit* s. 34: „Die Gerechtigkeit als «natürliche» Eigenschaft Gottes ist auch «ewig»”

¹⁴² Por. Strom. II 29, 3.

¹⁴³ Klemens pozwala nawet żołnierzom uprawiać swój zawód, pod warunkiem wszakże, iż wszystko, cokolwiek będą czynili, będzie sprawiedliwe. Por. L. W i n o w s k i. *Stosunek chrześcijaństwa pierwszych wieków do wojny*. Lublin 1947 s. 14-15.

ἢ τε φιλανθρωπία, δι' ἣν καὶ ἡ φιλοστοργία, φιλικὴ χρῆσις ἀνθρώπων ὑπάρξουσα, ἢ τε φιλοστοργία, φιλοτεχνία τις οὕσα περὶ στέρξιν φίλων ἢ οἰκείων, συμπαρομαρτοῦσιν ἀγάπη¹⁴⁴

Relacja powyższych cnót do ἀγάπη została określona czasownikiem συμπαρομαρτέω (συμπαρέπομαι), który może przyjmować następujące znaczenia: iść razem z kimś, towarzyszyć¹⁴⁵ Miłość do człowieka (φιλανθρωπία) i czułość (φιλοστοργία) idą zatem razem z ἀγάπη oraz towarzyszą miłości chrześcijańskiej (ἀγάπη).

Relację cnoty gościnności (φιλοξενία) do ἀγάπη określił autor *Stromatów* w następujących słowach:

Z miłością spokrewniona jest gościnność, jako szczególna umiejętność obcowania z ludźmi obcymi.

παράκειται δὲ τῇ ἀγάπῃ ἢ τε φιλοξενία, φιλοτεχνία τις οὕσα περὶ χρῆσιν ξένων¹⁴⁶.

Terminem, który określa tę relację, jest czasownik παράκειμαι, przyjmujący m.in. następujące znaczenia: leżeć *lub* być ustawionym obok, stać obok; być pod ręką, do dyspozycji; pozostawać do wyboru; być dodanym różnie, stanowić interpolację¹⁴⁷ Znaczenia te akcentują rolę służebną, jaką pełni gościnność (φιλοξενία) w stosunku do ἀγάπη. Gościnność (φιλοξενία) jest niejako w zasięgu ręki ἀγάπη, jest do jej dyspozycji, gotowa służyć w sposób, jaki tego wymagałyby okoliczności.

Przetłumaczenie wyrażenia παράκειται δὲ τῇ ἀγάπῃ ἢ τε φιλοξενία jako „z miłością spokrewniona jest gościnność” nie jest poprawne z filologicznego punktu widzenia. Jest to już daleko idąca interpretacja, odwołująca się do relacji międzyludzkich, która próbuje bardziej przybliżyć ten związek dyspozycyjności cnoty gościnności (φιλοξενία) w stosunku do ἀγάπη.

Relację cnoty pokoju (εἰρήνη) do ἀγάπη określił Klemens w następującej wypowiedzi:

¹⁴⁴ Strom. II 41, 6.

¹⁴⁵ Abramowiczówna IV s. 165. Por. Liddell-Scott s. 1681: „go along with, accompany”; Lampe s. 1286: „go along with, accompany; of statements, follow”

¹⁴⁶ Strom. II 41, 3.

¹⁴⁷ Abramowiczówna III s. 402-403. Por. Liddell-Scott s. 1312: „generally, to be at hand, available; to be adjacent; under discussion; obvious; to be closely connected with; b. in legal phrases, to be attached or appended, of documents; to be noted, scheduled; to be preserved in a register or archive; 2. press on, urge; 3. metaphorical, lie prostrate, of absolute subjection; 4. to be permissible”; Lampe s. 1018: „1. be similar, correspond; 2. coexist; 3. be relevant to; 4. be exposed to”

Pokój natomiast i miłość, skromne i spokojne siostry, nie potrzebują uzbrojenia, ani nadzwyczajnego przygotowania.

εἰρήνη δὲ καὶ ἀγάπη, ἀφελεῖς καὶ ἀπράγμονες ἀδελφαί, οὐχ ὄπλων δέονται, οὐ παρασκευῆς ἀσώτου¹⁴⁸.

Relacja powyższa określona jest w sposób nietypowy, chociaż bardzo poetycki, za pomocą terminu ἀδελφή. Rzeczownik ten może znaczyć: siostra; krewniaczka¹⁴⁹ Według Klemensa cnoty te są związane ze sobą tak, jak są związani krewni czy nawet rodzone siostry¹⁵⁰

Jak wynika z wyżej przytoczonych tekstów, w tej grupie cnót znalazły się wartości, które przez podobieństwo działań i zachowań zbliżone są do ἀγάπη. Relacje te Klemens różnie nazywa, mówiąc, że omawiane cnoty są „towarzyszkami miłości chrześcijańskiej (ἀγάπη)”¹⁵¹ bądź jej „krewnymi”¹⁵² czy „siostrami”¹⁵³ W tej grupie znalazły się cztery wartości: miłość do człowieka (φιλανθρωπία), czułość (φιλοστοργία), gościnność (φιλοξενία) i pokój (εἰρήνη).

W starożytności chrześcijańskiej znana była wartość cnoty, którą określano terminem φιλανθρωπία¹⁵⁴ Klemens Aleksandryjski, pragnąc nadać jej walor chrześcijański, akcentuje jej ścisłe związki z chrześcijańską ἀγάπη¹⁵⁵ „Miłość do człowieka (φιλανθρωπία) – w określeniu Klemensa – jest przyjacielskim traktowaniem ludzi (φιλικὴ χρῆσις ἀνθρώπων)”¹⁵⁶ Cnota ta ukierunkowana jest na pozytywne działanie zmierzające do prawdziwego dobra bliźnich. Stanowi ona pierwszy etap w doskonaleniu chrześcijańskim¹⁵⁷, jeśli bowiem cnota φιλανθρωπία wprowadzana jest w życie przez ludzi „uduchowionych”, przechodzi o jeden stopień wyżej w hierarchii wzrostu, stając się miłością braterską (φιλαδελφία)¹⁵⁸ Z kolei jeśli ludzie „uduchowieni” dojdą do pełni jednomyślności i zgody (ὁμόνοια), miłość braterska

¹⁴⁸ Paed. I 99, 1. Zob. V ö l k e r. *Der wahre Gnostiker* s. 515.

¹⁴⁹ Abramowiczówna I s. 25. Por. Liddell-Scott s. 20: „sister; 2. kinswoman”; Lampe s. 29: „sister”

¹⁵⁰ A. M é h a t. *Étude sur les «Stromates» de Clément d'Alexandrie*. Paris 1966 s. 477: „La charité apparaît une en ses diverses modalités”

¹⁵¹ Zob. Strom. II 41, 6.

¹⁵² Zob. Strom. II 41, 3.

¹⁵³ Zob. Paed. I 99, 1.

¹⁵⁴ Zob. A. W i e r z b i c k i. *Humanitaryzm*. EK 6 kol. 1307-1308.

¹⁵⁵ Por. D r ą c z k o w s k i. *Filantropia* (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) s. 75.

¹⁵⁶ Strom. II 41, 6.

¹⁵⁷ Por. D r ą c z k o w s k i. *Filantropia* (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) s. 83.

¹⁵⁸ Strom. II 42, 1.

(φιλαδελφία) przekształca się w ἀγάπη¹⁵⁹ W konsekwencji φιλανθρωπία jawi się jako element wyjściowy w procesie doskonalenia chrześcijańskiego. Jej wzrost doprowadza do miłości braterskiej (φιλαδελφία), a doskonalona φιλαδελφία prowadzi do ἀγάπη¹⁶⁰ Absolutną pełnię miłości do człowieka (φιλανθρωπία) znajdujemy w Bogu, który z miłości do człowieka (φιλανθρωπία) przyjął ludzką naturę oraz zdecydował się na okrutną mękę i śmierć¹⁶¹ Dzieło zbawienia więc jest dziełem miłości do człowieka (φιλανθρωπία)¹⁶². Stąd mówienie o miłości do człowieka (φιλανθρωπία) tylko na płaszczyźnie czysto ludzkiej byłoby poważną deformacją tej cnoty¹⁶³ Etapami przygotowawczymi do prawa miłości (ἀγάπη) były przepisy Starego Testamentu, które wychowywały i przygotowywały na przyjęcie prawa miłości Chrystusowej (ἀγάπη)¹⁶⁴ Miłość do człowieka (φιλανθρωπία) jest podstawową zasadą regulującą stosunki międzyludzkie. Z niej ma wyraść szlachetne i nieskazitelne postępowanie ukierunkowane na dobro drugiego człowieka, bez względu na to, czy przyczynia się ono do poprawy bytu materialnego, czy wzrostu duchowego.

„Z miłości do człowieka bierze początek czułość (φιλοστοργία), która jest szczególną umiejętnością świadczenia miłości przyjaciołom lub bliskim (φιλοτεχνία τις οὔσα περὶ στέρξιν φίλων ἢ οἰκείων)”¹⁶⁵ Φιλοστοργία rozumiana jako czułość lub serdeczność, zdaniem Klemensa, nie może opierać się tylko na naturalnym popędzie określonym jako σρέξις¹⁶⁶ Prawdziwa serdeczność i czułość chrześcijańska jest kochającą zażyłością, którą można określić jako „pełne duchowego ciepła zbliżenie”¹⁶⁷, realizujące się w dobrze funkcjonującej i kochającej się rodzinie¹⁶⁸ W sumie tak rozumiana φιλοστοργία oczyszczona jest z tego wszystkiego, co mogłoby prowadzić do relacji seksualnych, niezgodnych z duchem ἀγάπη.

¹⁵⁹ Strom. II 42, 2.

¹⁶⁰ Por. D r ą c z k o w s k i. *Filantropia* (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) s. 83.

¹⁶¹ Strom. VII 8, 1. Zob. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 302; D r ą c z k o w s k i. *Filantropia* (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) s. 83-85.

¹⁶² Miłość i troska o człowieka kierują działaniem Boga. Por. J. L e b r e t o n. *La théologie de la Trinité chez Clément d'Alexandrie*. RSR 34:1947 s. 72: „[...] le catéchiste d'Alexandrie s'attache surtout à l'éducation individuelle de chaque homme et particulièrement, de chaque chrétien, par Dieu. Mais l'un et l'autre font apparaître la même Providence paternelle, éminemment sage et bonne”

¹⁶³ Por. D r ą c z k o w s k i. *Filantropia* (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) s. 82.

¹⁶⁴ Strom. II 85, 1-3; 86, 2.

¹⁶⁵ Strom. II 41, 6.

¹⁶⁶ Por. D r ą c z k o w s k i. *Filantropia* (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) s. 82.

¹⁶⁷ Strom. VI 73, 3.

¹⁶⁸ Por. D r ą c z k o w s k i. *Kościół – Agape* s. 83.

Funkcję służebną wobec ἀγάπη pełni cnota chrześcijańska określona terminem φιλοξενία (gościnność)¹⁶⁹ Cnota ta stoi do dyspozycji ἀγάπη; jest poniekąd w zasięgu jej ręki, pełniąc funkcję służebną i pomocniczą wobec konkretnych potrzeb, jakie zgłaszają goście. Zakres działania tej cnoty jest, według Klemensa, ograniczony do tych, „którzy są wyobcowani ze spraw tego świata, to jest ze spraw ziemskich”¹⁷⁰ Ludzie ziemscy to ci, którzy „pokładają nadzieję w sprawach tego świata i namiętnościach cielesnych”¹⁷¹ Z tej racji Aleksandryczyk zakres gościnności (φιλοξενία) odnosi przede wszystkim do przyjaciół i braci w wierze¹⁷²

Pokój (εἰρήνη) określił Klemens Aleksandryjski jako siostrę ἀγάπη¹⁷³ Siostry pochodzące od tych samych rodziców mają pewne cechy wspólne i często wyróżniają się podobnym sposobem myślenia i działania. Według Aleksandryczyka pokój (εἰρήνη) wypływa „ze Słowa i z życia zgodnego z Bogiem (ἐν λόγῳ καὶ βίῳ τῷ κατὰ τὸν θεόν)”¹⁷⁴ Nieodparcie nasuwa się tu analogia do definicji ἀγάπη, która jest zgodnością i jednomyślnością (ὁμόνοια) z Bogiem, tak w kręgu intelektualnym jak moralnym i egzystencjalnym (τῶν κατὰ τὸν λόγον καὶ τὸν βίον καὶ τὸν τρόπον)¹⁷⁵ Dlatego budowanie prawdziwego pokoju (εἰρήνη) polega, według Klemensa, na budowaniu zgody (ὁμόνοια) z Bogiem. W konsekwencji więc prawdziwy pokój (εἰρήνη) wprowadzają ci, którzy nawracają ludzi żyjących tu, na ziemi, wśród błędów, do życia zgodnego z mądrością Bożą i jej zasadami¹⁷⁶ Stąd też ludzie idący za nakazami Bożymi mają udział w tworzeniu pokoju (εἰρήνη). Ludzie postępujący wbrew zasadom mądrości Bożej doznają udręki i niepokoju¹⁷⁷, natomiast człowiek zjednoczony i zespolony z Bogiem zawsze trwa w pokoju (εἰρήνη)¹⁷⁸, nawet gdyby doznał kaźni i udręczenia¹⁷⁹

W przekazach biblijnych i patrystycznych nie brak wypowiedzi, które akcentują globalny i nadrzędny charakter miłości chrześcijańskiej (ἀγάπη).

¹⁶⁹ Strom. II 41, 3.

¹⁷⁰ Tamże.

¹⁷¹ Strom. II 41, 4.

¹⁷² Strom. II 41, 5.

¹⁷³ Paed. I 99, 1.

¹⁷⁴ Strom. I 7, 2.

¹⁷⁵ Strom. II 41, 2.

¹⁷⁶ Strom. I 7, 2.

¹⁷⁷ Strom. V 5, 1.

¹⁷⁸ Zob. Strom. II 120, 2; QDS 25, 7. Por. B r o n t e s i. *La soteria in Clemente Alessandrino* s. 461.

¹⁷⁹ Strom. IV 103, 3.

Terminami kluczowymi, wokół których koncentruje się nauka o miłości w Piśmie świętym, są rzeczownik ἀγάπη oraz czasownik ἀγαπάω. Nauka związana z tymi terminami (pojęciami) konstytuuje podstawową bazę teoretyczną nauki o miłości (ἀγάπη), do końca jej jednak nie wyczerpuje. Podobną regularność znajdujemy w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego, który zasadnicze linie nauki o miłości chrześcijańskiej (ἀγάπη) wyłożył w tekstach, w których występują wyżej wymienione terminy.

Na podstawie kilku wypowiedzi Klemensa wyłoniony został katalog piętnastu cnót: πραότης (łagodność), χρηστότης (szlachetność), ὑπομονή (wytrwałość), ἀφθονία (wyzbycie się zawiści), ἀμισία (wyzbycie się nienawiści), ἀζηλία (wyzbycie się fałszywej ambicji), ἀμνησικακία (zapomnienie uraz), θεοσέβεια (bogobożność, bojaźń Boża), δικαιοσύνη (sprawiedliwość), εὐποιία (dobroczynność), μαρτυρία (świadczenie), εἰρήνη (pokój), φιλανθρωπία (miłość do człowieka), φιλοξενία (gościnność), φιλοστοργία (czułość), pełniących funkcje pomocnicze w stosunku do ἀγάπη. Relacje wymienionych cnót do ἀγάπη nie są jednolite, lecz – jak wynika z wypowiedzi naszego autora – dość zróżnicowane.

Powyższy katalog cnót pomocniczych ἀγάπη ukazuje w pełni wymiar praktyczny tej wartości. W świetle niniejszych rozważań cnota wyżej opisane ściśle wiążą się z ἀγάπη poprzez związek tożsamości, wynikania lub towarzyszenia. Dopiero uwzględnienie zasad wynikających z omówionych cnót daje pełny obraz nauki Klemensa Aleksandryjskiego o miłości chrześcijańskiej (ἀγάπη). W tych cnotach ἀγάπη w pełni się ukonkretnia.

Nauka o ἀγάπη daje podstawę teoretyczną; uwzględnienie wyżej wymienionych cnót ukazuje pełny wymiar praktyczny miłości chrześcijańskiej (ἀγάπη).

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła

- C l e m e n s A l e x a n d r i n u s: Fragmente. Ed. L. Früchtel. Berlin 1970. GCS 17²
 C l e m e n s A l e x a n d r i n u s: Paedagogus (Παιδαγωγός). Ed. O. Stählin. Berlin 1936 s. 87-292. GCS 12. Przekład pol. (I księga): Pedagog – Księga I Klemensa Aleksandryjskiego. Wstęp, tłumaczenie, komentarz T. Puton. Lublin 1977 (mps BKUL).
 C l e m e n s A l e x a n d r i n u s: Eclogae Propheticae (Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί). Ed. L. Früchtel. Berlin 1970 s. 137-155, 235. GCS 17²
 C l e m e n s A l e x a n d r i n u s: Excerpta ex Theodoto (Ἐκ τῶν Θεοδοίου καὶ τὰς ἀνατολικὰς καλουμένης διδασκαλίας κατὰ τοὺς Οὐαλεντίνου χρόνους ἐπιτομαί). Ed. L. Früchtel. Berlin 1970 s. 105-133, 234-235' GCS 17²

- Clemens Alexandrinus: *Protrepticus* (Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας). Ed. O. Stählin. Berlin 1936 s. 3-86. GCS 12. Przekład pol.: Zacheła Greków. Przeł. J. Sołowiński. W: *Apologie*. Warszawa 1988 s. 99-201. PSP 44.
- Clemens Alexandrinus: *Quis dives salvetur?* (Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος). Ed. L. Früchtel. Berlin 1970 s. 159-191, 136. GCS 17² Przekład pol.: Który człowiek bogaty może być zbawiony? Przeł. J. Czuj. Kraków-Ząbki 1995.
- Clemens Alexandrinus: *Stromata* (Τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων Στρωματεῖς). I-VI. Ed. L. Früchtel. Berlin 1960. GCS 52 [15]; VII-VIII. Ed. L. Früchtel. Berlin 1970 s. 3-102, 231-234. GCS 17². Przekład pol.: Klemens Aleksandryjski. *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*. T. 1-2. Przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska. Warszawa 1994.

2. Opracowania

- Brontesi A.: *La soteria in Clemente Alessandrino*. Roma 1972.
- Drażkowsk i F.: *Agape istotą chrześcijaństwa według Klemensa Aleksandryjskiego*. SPelp 11:1980 s. 101-127.
- Drażkowsk i F.: *Agape w pismach Klemensa Aleksandryjskiego*. Pelplin-Lublin 1980.
- Drażkowsk i F.: *Aktualny stan badań nad Klemensem Aleksandryjskim*. CT 48:1978 z. 3 s. 175-177.
- Drażkowsk i F.: *Filantropia (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) humanitaryzm chrześcijański według Klemensa Aleksandryjskiego*. RTK 43:1996 z. 4 s. 75-86.
- Drażkowsk i F.: *Kościół – Agape według Klemensa Aleksandryjskiego*. Lublin 1983, 1996²
- Drażkowsk i F.: *Kościół jako szkoła Logosu w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego*. RTK 28:1981 z. 4 s. 137-143.
- Drażkowsk i F.: *Miejsce i rola bojaźni Bożej (φόβος) na drodze dążenia do doskonałości chrześcijańskiej według Klemensa Aleksandryjskiego*. RTK 27:1980 z. 3 s. 21-30.
- Drażkowsk i F.: *„Miłować Boga całym umysłem” w interpretacji Klemensa Aleksandryjskiego*. VoxP 8:1988 z. 15 s. 603-620.
- Drażkowsk i F.: *Motywacja czynnej miłości bliźniego u Klemensa z Aleksandrii*. W: *Medytacja*. Red. W. Słomka. Lublin 1984 s. 133-147. Homo meditans 1.
- Drażkowsk i F.: *Qua paideia Clemens Alexandrinus imbutus appareat in animadvertenda falsa gnosii*. SACH 2:1980 s. 37-83.
- Drażkowsk i F.: *Struktury semantyczne wyrazu παιδεία w dziele Klemensa Aleksandryjskiego ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ*. W: *Z zagadnień literatury greckiej*. Red. J. Pliszczyńska. Lublin 1978 s. 127-151.
- Drażkowsk i F.: *Szkic chrystologii Klemensa Aleksandryjskiego w świetle onomastyki pierwszej księgi „Pedagoga”* VoxP 4:1984 z. 6-7 s. 101-125.
- Drażkowsk i F.: *Wychowawcza funkcja Prawa Starego Testamentu w koncepcji Klemensa Aleksandryjskiego*. RTK 26:1979 z. 3 s. 17-30.
- Farantos M.: *Die Gerechtigkeit bei Clemens von Alexandrien*. Bonn 1972.
- Faye E de: *Clément d'Alexandrie. Etude sur les rapports du christianisme et de la philosophie au IIe siècle*. Paris 1906.
- Grinten F. van der: *Die natürliche und übernatürliche Begründung des Tugendlebens bei Clemens Alexandrinus*. Roma-Bonn 1949.
- Gruba W.: *’ΑΓΑΘΟΠΟΙΙΑ w pismach Klemensa Aleksandryjskiego*. Lublin 1990 (mps BKUL).
- Gruba W.: *Inspiracje helleńskie w koncepcji dobroczynności Klemensa Aleksandryjskiego*. W: *Veritatem facientes*. Księga Pamiątkowa ks. prof. F. Greniuka. Red. J. Nagórny, J. Wróbel. Lublin 1997 s. 199-218.

- G r z y w a c z e w s k i J.: Agape dans la conception de Clément d'Alexandrie. *VoxP* 11-12:1991-1992 z. 20-23 s. 185-193.
- G r z y w a c z e w s k i J.: O miłości. Program formacji chrześcijańskiej św. Klemensa Aleksandryjskiego. Niepokalanów 1996.
- H a s h a g e n J.: Über die Anfänge der christlichen Staats- und Gesellschaftsanschauung. *ZKG* 49:1930 s. 131-158.
- H o e k A. van den: Clement of Alexandria and His Use of Philo in the Stromateis. An Early Christian Reshaping of a Jewish Model. Leiden 1988.
- H o e k A. van den: Clement of Alexandria on Martyrdom. *StPatr* 26:1993 s. 324-341.
- L a m p e G. W. H.: A Patristic Greek Lexicon. Oxford 1961.
- L a z z a t i G.: Introduzione allo studio di Clemente Alessandrino. Milano 1939.
- L e b r e t o n J.: La théologie de la Trinité chez Clément d'Alexandrie. *RSR* 34:1947 s. 55-76, 142-179.
- L i d d e l l H. G., S c o t t R.: Greek-English Lexicon. Oxford 1961.
- L i l l a S. R. C.: Clement of Alexandria. A Study in Christian Platonism and Gnosticism. Oxford 1971.
- M a r r o u H. I.: Morale et spiritualité chrétiennes dans le Pédagogue de Clément d'Alexandrie. *StPatr* 2 (TU 64) 1957 s. 538-546.
- M e e s M.: Die Zitate aus dem Neuen Testament bei Klemens von Alexandrien. Bari 1970.
- M é h a t A.: Étude sur les «Stromates» de Clément d'Alexandrie. Paris 1966.
- O l e j n i k S.: Teologia moralna. T. 3. Warszawa 1988.
- O s t r o w s k i H.: Funkcja denotatywna zespołu semantycznego πίστις w „Dywanach” Klemensa Aleksandryjskiego. Lublin 1986.
- O s t r o w s k i H.: Wiara a męczeństwo w „Dywanach” Klemensa Aleksandryjskiego. *VoxP* 8:1988 z. 15 s. 629-634.
- P o h l e n z M.: Klemens von Alexandrien und sein hellenisches Christentum. „Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen” 3:1943 s. 103-180.
- P e l l e g r i n o M.: La catechesi christologica di Clemente Alessandrino. Milano 1939.
- P r e i s k e r H.: Das Ethos des Urchristentums. Gütersloh 1949.
- P r o c o p e J. F.: Morality and Manners in Clement's „Paidagogos” *StPatr* 26: 1993 s. 313-317.
- P r u n e t O.: La morale de Clément d'Alexandrie et le Nouveau Testament. Paris 1966.
- Q u a t e m b e r F.: Die christliche Lebenshaltung des Klemens von Alexandrien nach seinem Pädagogus. Wien 1946
- R e a l e G.: Historia filozofii starożytnej. Tłum. E. I. Zieliński. T. 3. Lublin 1999.
- Słownik grecko-polski. Red. Z. Abramowiczówna. T. 1-4. Warszawa 1958-1965.
- S p a n n e u t M.: Le stoïcisme des pères de l'Église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie. Paris 1957 s. 222.
- T i m o t h y H. B.: The Early Christian Apologists and Greek Philosophy. Exemplified by Irenaeus, Tertullian and Clement of Alexandria. Assen 1973.
- V ö l k e r W.: Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus. Berlin 1952. TU 57.
- W i e r z b i c k i A.: Humanitaryzm. W: EK 6 kol. 1307-1308.
- W i n o w s k i L.: Stosunek chrześcijaństwa pierwszych wieków do wojny. Lublin 1947.
- W o w k D.: „Μαρτυρία” w „Stromatach” Klemensa Aleksandryjskiego. Lublin 1987 (mps BKUL).
- Z a p h a r i s G.: Le texte de l'Évangile selon saint Matthieu d'après les citations de Clément d'Alexandrie comparées aux citations des Pères et des Théologiens grecs du IIe au XVe siècle. Gembloux 1970.

THE AGAPETHIC ARETOLOGY OF CLEMENT OF ALEXANDRIA
IN OUTLINE

S u m m a r y

Ἀγάπη is the ordering and hierarchizing principle of all virtues in the aretology of Clement of Alexandria. It is in ἀγάπη that “virtues accomplish their fullness.” This exceptional rank, importance and central position is variously exposed by the author of the *Stromateis*. In his texts, in which he mentions a series of different virtues, ἀγάπη is almost always quoted as the last one, that is one that is on top of all the others, one that closes the process of improvement, the “bond of perfection.” Due to its special character, ἀγάπη cannot be treated in the same way as the other virtues, for it is, as it were, the axis around which all the other values accumulate. Christian love (ἀγάπη) “makes everything perfect” and “leads to perfection.” Therefore our author follows St. Paul and says that „love is the greatest of all virtues (μείζων δὲ τούτων ἢ ἀγάπη).” Hence ἀγάπη is dependent on many intellectual and moral values; by growing, it becomes the quintessence of all the others.

The present study has analyzed the virtues in direct relations with ἀγάπη. A number of the announcements of Clement of Alexandria point out that, generally, one can speak about three degrees in which virtues are related to ἀγάπη. The first group of virtues that Clement discusses is so much related to ἀγάπη that one can speak about the relation of identity or sameness. This group includes: πραότης (suavity), χριστότης (nobleness), ὑπομονή (endurance), ἀφθονία (lack of covetousness), ἀμισία (lack of hatred), ἀζηλία (lack of false ambition), ἀμνησικακία (oblivion of harms), and θεοσέβεια (fear of God). The second group is based on the relation of origin or implication. To this group belong the following: δικαιοσύνη (justice), εὐποιία (benevolence), μαρτυρία (testimony). The third group is characterized by a fairly far degree of distinction, which may be defined as a relationship of accompany. To this group belong εἰρήνη (peace), φιλανθρωπία (philanthropy), φιλοξενία (hospitality), φιλοστοργία (tenderness). All the above virtues play auxiliary functions in relation to ἀγάπη. Clement of Alexandria identifies the increase of ἀγάπη, in a sense, with the whole process of Christian perfection, therefore the teaching on the above mentioned virtues, indelibly linked with the essence of ἀγάπη, has been identified as agapethic aretology.

Translated by Jan Kłós

Słowa kluczowe: Klemens Aleksandryjski, cnota, miłość, aretologia.

Key words: Clement of Alexandria, virtues, love, aretology.